

Till rektor

Om kvalitetsgranskningen av tre områden:
mobbing och annan kränkande behandling,
undervisningen om sexualitet och samlevnad
samt tobak, alkohol och narkotika.

”Min uppgift är att knyta ihop det”

Till rektor

”Min uppgift är att knyta ihop det”...

Om kvalitetsgranskningen av tre områden: mobbning och annan kränkande behandling, undervisningen om sexualitet och samlevnad samt tobak, alkohol och narkotika.

av

**Agneta Nilsson
och Birgitta Sandström**

Sammanfattning:

Syftet med skriften är att ge ut ett samlat material om de tre kvalitetsgranskade områdena mobbning och annan kränkande behandling, undervisningen om sexualitet och samlevnad och om tobak, alkohol och narkotika. Materialet lyfter fram ett antal perspektiv som i olika sammanhang visat sig värdefulla att använda. De kan klargöra vad som sker i en skolverksamhet men också fånga vad man vill uppnå. Skriften vänder sig framförallt till rektor men också övrig skolpersonal. Det är Skolverkets förhoppning att perspektiven kan bli utgångspunkt för vidare diskussioner inom skolor.

Ämnesord:

skolutveckling, rektor, styrning, hälsa, hälsofrämjande skola, kvalitetsgranskning, värdegrund, demokrati, jämställdhet, elevperspektiv, mobbning, kränkande behandling, sexualitet och samlevnad, tobak, alkohol, narkotika.

Beställningsadress:
Liber Distribution
Publikationstjänst
1 62 89 Stockholm
Tel: 08-690 95 76
Fax: 08-690 95 10
E-post: skolverket.lidi@liber.se
Beställningsnummer: 01:616

Innehåll

Förord	5
Inledning	6
Utgångspunkter	7
Två huvudlinjer i skolans hälsoarbete	
Samband mellan värdegrund och hälsa	
Vad är skolans uppdrag?	10
Förskolors och skolors demokratiska uppdrag	
Mobbning och annan kränkande behandling	
Ämnesövergripande kunskapsområden	
Mål att sträva mot	
Friutrymme – som inte används?	
Skollagen, portalparagrafen – att främja elevernas utveckling	
Olika perspektiv	14
"Det hjälpte oss i de gemensamma diskussionerna"	
Hur utövas styrning?	15
En helt ny roll	
Samordning – en väg till likvärdighet	
Mål – en process i hela personalgruppen	
Kompetensutveckling – att lära av varandra	
Uppföljning – "att synliggöra det vi gör"	
Dokumentera – att organisera sitt vetande	
Balansen mellan risk/sjukdoms- och främjande/stärkande perspektiv	21
En historisk barlast	
Både förebygga sjukdom och främja hälsa	
Ett socialt byggnadsarbete	
Att inte börja moralisera	
Barn- och ungdomsperspektivet	25
Att kunna påverka – en del av hälsan	
Att utveckla elevernas frågor	
Två reaktioner	
Trovärdighet och tillit	
Synen på lärande – hur varierad är undervisningen?	28
Ny kunskap skapas i samtalet	
Osäkerhet kring samtalet	
Medvetenhet om jämställdhet	30
Tre ingångar	
Det informella lärandet	
Att uppmärksamma bägge könen	
Innehåll i relation till kvinnligt/manligt	
Exempel: Ett samtal med fyra perspektiv	34
Avslutande reflektioner	35
Glädjen bär framåt	
Specifikt – och generellt kring hälsa	
Livsfrågor	
Det går att göra mycket omedelbart	
En process	
Skolan – en mötesplats	
Referenser	39

ISBN 91-89314-38-7

©2001: A. Nilsson, B. Sandström
och Skolverket

Illustrationer: Monica Johansson

Formgivning: Pontén & Engwall

Grafisk produktion:

Axelsson & Håggström

Förord

Den här skriften riktar sig till skolledningen. Den är tänkt som stöd i arbetet med att utveckla de grundläggande värdena hos de unga. Det är särskilt mobbning och undervisningen om sexualitet och samlevnad samt tobak, alkohol och narkotika som är i fokus. Skriften lyfter fram perspektiv som kan vara användbara för att stimulera till god hälsa och för att motverka kränkande behandling av medmänniskor.

Läroplanerna och det styrsystem som finns för skolan uppmanar varje skola att hitta sina lösningar på hur sådant ämnesövergripande lärande ska ske. Den här skriften är ett inlägg i den debatt som behöver hållas på den enskilda skolan.

Ungdomars behov av att få stöd i sitt växande och att få reflektera över livets heta frågor är tidlöst. De teman som behandlas i texten kommer att återkomma och återkomma och återkomma...

”Jag kan initiera, stödja, kompetensutveckla, vara positiv till verksamheten, skapa resurser ekonomiskt och personellt. Och följa upp allt i slutändan”, säger en rektor i denna skrift när han yttrar sig över sin skolas sätt att lösa sitt läroplansuppdrag.

Ingen dum idé att göra alltsammans! Läs och utveckla!

Mats Ekholm
Generaldirektör

Inledning

Hösten 1999 gjordes en kvalitetsgranskning av undervisningen om sexualitet och samlevnad, undervisningen om tobak, alkohol och narkotika samt hur skolpersonalen arbetade med mobbning och annan kränkande behandling inom skolan. Åttio skolor inom grundskola och gymnasium (F –12) var föremål för granskning. Ett femtiotal inspektörer med olika yrkesbakgrund var anställda för uppdraget. Besöken i skolorna varade två-tre dagar då rektor, lärare/arbetslag, elevhälsa, fritidshemspersonal, elever och föräldrar intervjuades.

Syftet med denna skrift är att ge ut ett samlat material om de tre kvalitetsgranskade områdena som vi hoppas kan vara ett stöd för rektor i arbetet med skolutveckling. Det finns intressanta slutsatser i alla tre granskningsrapporterna, som vi i den här skriften vill vidareutveckla.

En central slutsats av granskningen var att rektors styrning och samordning är avgörande för att alla elever skall få tillgång till en rik och varierad hälsoundervisning, men också arbeta i ett gott skolklimat där skolans värdegrund finns levande och integrerad i skolans vardagliga arbete.

Det förekom bland annat stora kvalitetsskillnader inom samma skola, vilket hängde samman med bristande styrning. Det är denna slutsats som är en av anledningarna till att Skolverket nu vill rikta detta material särskilt till rektor – men självklart kan andra personalgrupper inom skolan också ha glädje av materialet.

En annan anledning till att aktualisera dessa frågor i en skrift är att de granskade områdena är föremål för en rad diskussioner inte minst i massmedia. Det är lätt att känna sig vilse och osäker. Istället för att arbeta långsiktigt och stärkande blev det många gånger uttryckningar när media gjort stora rubriker kring olika företeelser – eller när man inom sin skola fått akuta problem kring mobbning, kränkande tilltal, våld etc.

I den här skriften lyfter vi fram ett antal perspektiv, som användes vid kvalitetsgranskningen. I olika sammanhang har vi sett att de varit värdefulla, eftersom de både kan klargöra vad som sker i en skolverksamhet och också fångar vad man vill uppnå. Det är vår förhoppning att både rektor och övrig skolpersonal kan ha användning för dem när de följer upp skolans arbete med såväl de grundläggande värdena som hälsoundervisningen.

Vi har i arbetet med denna skrift fått värdefulla synpunkter från olika personer: Per Andersson, Fredrik Modigh, Olle Norgren, Lennart Linde, AnnSofi Persson-Stenberg, alla undervisningsråd inom Skolverket, Mona Bergman, enhetschef, Skolverket, Bengt Harju, Ungdomsstyrelsen, Jörgen Svedbom, Högskolan för Lärarutbildning och Kommunikation i Jönköping. Vi har också inhämtat värdefulla synpunkter från Birgitta Lahti-Nordström, enhetschef vid Skolverket i Luleå samt av rektorerna Agneta Ardfeldt, Roland Agewall, bitr. rektor Monica Friesendorff och utbildningschef Pähr Nyström. Marie Forsberg, f.d utbildningsinspektör har granskat texten och tillfört värdefulla kommentarer.

De citat som förekommer i texten har dels hämtats från Skolverkets referensmaterial och kvalitetsgranskningar, dels från nyligen genomförda intervjuer med fem rektorer inför den här skriften.

Stockholm i september 2001

Agneta Nilsson

Birgitta Sandström

Agneta Nilsson och Birgitta Sandström var båda utbildningsinspektörer vid kvalitetsgranskningen av undervisningen i sexualitet och samlevnad och också författare till rapporten till regeringen.

Agneta Nilsson är huvudförfattare till denna skrift och bl a knuten till Skolverket som expert vid enheten för Nationell utveckling och IT-frågor. Birgitta Sandström är medförfattare, fil.dr och anställd vid Lärarhögskolan i Stockholm.

Utgångspunkter

Relationer är en del av allt lärande. Det är lättare att lära i en miljö där man känner sig trygg och där relationerna präglas av tillit till varandra. Barns och ungas lärande och utveckling sker i relation till andra och i ett sammanhang. Det är en av de utgångspunkter som detta material tar avstamp i.

Två huvudlinjer i skolans hälsoarbete

Lärande och hälsa hänger samman. En skola som ger glädje och lust i lärandet är den jordmån som behövs för att elever skall utveckla en god hälsa.

Den ena huvudlinjen handlar således om hela skolan, om skolklimatet och relationerna mellan barn, ungdomar och vuxna. Det handlar om skolans lärande miljö och dess samband med elevernas välbefinnande. En skola som lyckas skapa goda lärmiljöer främjar också barns och ungas hälsa.

Lika smittsam som engagemang och glädje kan vara för elever, lika plågsam och nedtryckande kan ligkiltighet och ett icke-engagemang från lärarens sida vara. Lärande hänger därför nära samman med

relationen till läraren och andra vuxna i skolan.¹ Känslor är självklara i all inlärning och skolforskning visar att en god undervisning baseras på en bra personlig relation mellan lärare och elev och mellan lärare och klass. Det måste finnas respekt och ömsesidigt förtroende.

Men vad föregår vad – leder en god lärande miljö till god hälsa eller är det så att god hälsa leder till ett gott lärande? Det är självklart ett både och. Man måste må bra för att kunna lära sig något men skolans pedagogiska, soci-

ala, fysiska och estetiska arbetsmiljö främjar också hälsa.

En rad studier bekräftar att ungdomar som inte trivs, som inte har några framtidsplaner och som "stökar" i skolan både röker och dricker mer alkohol än ungdomar som trivs och har framtidsplaner. Samhällets engagemang för att motverka hög alkoholkonsumtion och missbruk av narkotika bör därför inte enbart omfatta själva undervisningen om tobak, alkohol och narkotika utan hela skolans arbete.² Istället för att närma sig problemet utifrån skolans pedagogik och förmåga att engagera eleverna har man således försökt att informera bort ohälsosamma vanor. Ofta har man inte tillräckligt kopplat ihop elevernas hälsa med hur de trivs på sin skola.³

Barn och ungdomar måste å andra sidan må tillräckligt bra för att kunna tillgodogöra sig även den mest stimulerande undervisning. Barns och ungdomars hälsa påverkas framför allt av relationerna i sina familjer, i vilken utsträckning de får tid med vuxna men också deras vänskapsrelationer. Bland det viktigaste för barn är att de får nycklar till hur de skall få vänner, hur de behåller vänner och hur de skall lösa konflikter. I det arbetet har skolan en betydelsefull roll.⁴

Det viktiga är lyssnandet. Känner jag att det är någon som lyssnar på mig, så blir jag ju glad. Jag blir glad för att jag är något. Jag räknas, jag är viktig!

rektor, f-9 skola

Självkänsla kan man t ex inte undervisa i, självkänsla utvecklas i relation till någon annan. Den uppstår i mötet mellan människor, mellan eleverna själva och mellan lärare och elev. Först i den personliga relationen uppstår tron att man har ett värde, att man har en betydelse. Men detta ställer krav på undervisningen och på läraren. Detta är den sociala dimensionen i läroprocessen.⁵

Bente Jensen,
forskningslektor,
Danmarks Pedagogiska
Universitet

¹ Nilsson A. "Man vet inte var trappstegen är i livet"... Perspektiv på tobak, alkohol och narkotika. 1999.

² Nutbeam D. Warning! Schools can damage your health: Alienation from school and its impact on health behavior 1993.

³ Haglund B. Från risktänkande till strödjande miljöer. 1996.

⁴ Ogden T. Sosial kompetanse og problemferd i skolen. Kompetanseutviklende og problemløsende arbeid i skolen. Oslo. 2001.

⁵ Jensen, B. Competence og sociale processer – om kompetenceudvikling og kompetencefremmende pædagogik i samfundets sociale arenaer for børn. 1999.

Det börjar alltmer framstå som ett faktum att värdegrundsfrågorna är av största betydelse för att skolutvecklingen ska kunna drivas vidare... Mycket är skrivet i olika bakgrunds-dokument till hjälp åt de vuxna... det förutsetts att de vuxna omfattar och arbetar utifrån värdegrunden och att de äger stor medvetenhet och mognad på området. De vuxna förutsetts därmed vara modeller för de unga i hur man tänker och gör utifrån en väl internaliserad värdegrund, dvs det förutsätts att de vuxna redan är vad de unga ska bli.

Leif Lundberg,
rektorsutbildare⁶

Ett hälsoarbete är alltid ett kombinerat uppdrag och kan därför aldrig isoleras till enbart skoltiden utan det behöver finnas stöd utanför skolan – bra fritidsmiljöer, ett kulturutbud, föräldrastöd, socialtjänst etc.

Hälsa – ett gemensamt kunskapsområde

Den andra huvudlinjen rör kunskapsområdet hälsa - med betoning på att stärka hälsan. Det innebär att hälsofrågor behandlas mindre fragmentariskt, att de snarare ses som ett kunskapsområde, där utgångspunkten är att hälsofrågor har mycket gemensamt. Relationer och existentiella frågor är centrala i hälsoarbetet liksom att de grundläggande värdena allas lika värde, jämställdhet och inflytande är en del av allt arbete som rör hälsa.

Hälsoarbete behöver utgå från barns och ungdomars vardag och så långt som möjligt bygga på en dialog mellan barn/ungdomar och vuxna. I stället för att undervisningen präglas av risktänkande och hotbilder läggs tyngdpunkten på det som stärker hälsa och välbefinnande och får barn och ungdomar att må bra. "En god förebild" nämns ibland i samband med att lärare inte bör röka – men minst lika viktigt är att vara en förebild på annat sätt. En vuxen som kan lyssna, se, ge återkoppling, ingjuta mod, tillit, locka fram ens talanger, ge optimism och framtidshopp, men också ge motstånd och utmana.

Samband mellan värdegrund och hälsa

En annan utgångspunkt i hälsoarbetets tänkande är att arbetet med de grundläggande värdena är en del av det vardagliga skolarbetet. Det är en bas av värderingar som genomsyrar allt arbete i skolan. Därför kan man inte se skolans "värdegrund" som ett enstaka projekt. Det är en ständig process som pågår i alla sammanhang under hela skoltiden – i undervisningen i klassrummen och inte minst på rasterna, där det ibland finns vuxna närvarande, ibland inte.

Hälsa är ett kunskapsområde inom skolan och skolans värdegrund innehåller olika begrepp som snarare är

utgångspunkter eller kanske själva basen i hela skolans arbete. Värdegrunden behövs för att kunna se en olikhet utan att skapa värdeskalor. Därmed är grundläggande värden som allas lika värde, demokrati, elevinflytande, jämställdhet liksom kön, klass och etnicitet viktiga utgångspunkter när vi arbetar med hälsa. De flesta ämnen och kunskapsområden omfattar värdepremisser av skilda slag och i diskussionen om olika värdesystem konkretiseras innebörden i värdegrunden.

Värdegrund har en självklar anknytning till teman som rör relationer, samlevnad, jämställdhet (föreställningar om kvinnligt och manligt, synen på kön etc) samtidigt som hela värdegrundsarbetet också hänger nära samman med vår syn på lärande och hälsa, där skolans pedagogik, skolklimat, sociala samspel är frågor som tillhör basen i skolans arbete.

"Den främsta orsaken till att mobbning och kränkande behandling uppstår är bristen på goda sociala relationer, trygghet och respekten för andras integritet", säger en av de intervjuade rektorerna i granskningen. Också den fysiska skolmiljön, brist på delaktighet och på känsla av sammanhang inverkar negativt på klimatet och är grogrund för konflikter som förekommer mellan elever och mellan elever och vuxna. Samtidigt har framgångsrika skolor funnit former för att hantera och till och med dra nytta av konflikter.

Man kan nog säga att de frågor som mest utmanar värdegrunden är sexualitet, jämställdhet och samlevnad. I kvalitetsgranskningen fick en del barn och ungdomar möjlighet att föra livliga samtal kring dessa för dem så centrala frågor. För andra var det i stort sett tyst. Och dessa elever fick därmed inte möjlighet att utveckla sin förmåga att möta och hantera några av de brännande värdegrundsfrågorna, varken i sina privata liv eller i samhällslivet.

För en del skolpersonal är värdegrundsfrågorna självklara i hälsoarbetet, för andra inte. Det beror på i vilken

⁶Lundberg L. Görandets lov – Lov att göra. Om den nya tidens rektor. 2000.

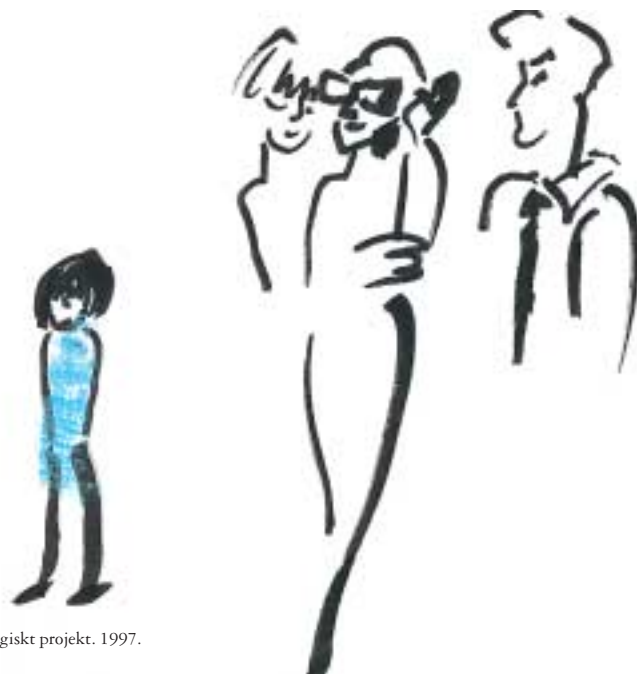
tradition man arbetar. Man kan t ex arbeta med tobak utifrån ett riskperspektiv och inte problematisera vilka värderingar detta innehåller. För andra kan detta vara ett alltför "tekniskt" arbetssätt. De sätter istället tobak i relation till kön, klass, till utländsk bakgrund men också till solidaritet (t ex rökfria miljöer) och allas lika värde. När det gäller det senare har en doktorsavhandling visat hur statens offentliga utredningar anlägger en värdeskala på rökaren. Han/hon beskrivs med allehanda negativa epitet som neurotisk, aggressionshämmad etc. Ett sådant hälsoarbete kan lätt bli fördömande och uteslutande och strider därmed med skolans värdegrund.⁷

Värdegrundsarbete handlar också om att utveckla inlevelseförmåga och en känslighet och lyhördhet inför andra människor samt att kunna hantera sin egen rädsla för det okända. Därför är våra relationer – hur vi är mot varandra - grundstenar i allt värdegrundsarbete. Relationer är en del av allt lärande. Det är svårt att lära i en miljö där man känner osäkerhet, ja, kanske t o m rädsla inför varandra och där relationer präglas av otrygghet instället

för tillit. Barns och ungas lärande och utveckling sker i relationer till andra.

Bland de grundläggande värdena inom skolan hör inflytande och ansvar. Hälsoarbetet kan t ex ha ett uttalat vuxenperspektiv och därmed helt "köra över" barn och ungdomars egna erfarenheter och värderingar, utan att de får komma till tals. "Rätten att informera", som de vuxna ofta tar sig, kan här bli ett förtryckande instrument där hälsoarbetet kommer i konflikt med andra värden.

När hälsofrämjande arbete kännetecknas av ett vuxenperspektiv, blir det lätt ett "vi" och "dom". Ungdomar får lätt "bära" problem, som vi vuxna varit med och skapat. Ett exempel är området rasism. Rasistiska uttryck skall motverkas i skolor, samtidigt som de vuxna är de som leder samhällets "diskurs" i sin syn på flyktingar och invandrare genom lagar, politiska beslut etc. Här är ungdomar till stor del utelämnade till de vuxnas analys och värderingar. Den samhälleliga överbygganden skapar en syn, som inte enbart får bli ungdomars ansvar, utan även vuxnas.

⁷Olsson U. Folkhälsa som pedagogiskt projekt. 1997.

*Om inte personalen trivs,
kan du inte heller uppnå
det du vill. Du måste ha
dom med dig. Och det skall
kännas att 'Åh, vad kul
att få komma och träffa
mina arbetskamrater.'
Det är guld värt.*

rektor, f-9 skola

Vad är skolans uppdrag?

I Lpo 94 och lpf 94 slås fast:

Människolivets okränkbarhet, individens frihet och integritet, alla människors lika värde, jämställdhet mellan kvinnor och män, samt solidaritet med svaga och utsatta är de värden som skolan skall gestalta och förmedla.

Vi arbetar speciellt med retoriken. Eleverna tränas i att argumentera, väga positivt och negativt. Jag tycker våra elever blir väldigt bra på detta med att bli sakligt argumenterande. Eleverna har t ex synpunkter på saker och ting i skolan, de kommer med förslag, argumenterar för olika saker, tar reda på fakta. De vet hur man skall lägga fram det. Det tror jag är mycket viktigt för deras framtid men också att inte hamna i onödiga konflikter.

rektor, f-9-skola

Vad är skolans uppdrag? Vilket stöd får rektor i läro- och kursplaner och vilket ansvar tar rektor? Kvalitetsgranskningen 1999 tydliggjorde de olika nivåerna i styrdokumentet - alltifrån skollagen, läroplanen, kursplanerna till den kommunala skolplanen och de lokala kursplanerna med sina målskrivningar.

Hela kedjan behöver förstås för att kunna göra en bedömning av kvaliteten.

Hur mycket styr egentligen styrdokumentet? Ibland tycks de ge impulser i det konkreta arbetet, men mycket talar för att arbetet styrs av andra företeelser än uttalade utbildningspolitiska mål.

Det framkom att styrdokumentet gav rektor och lärare mycket liten vägledning. En revision av de nationella kursplanerna skedde parallellt med kvalitetsgranskningen men de ämnesövergripande kunskapsområdena som rör hälsa är, trots detta, fortfarande vagt beskrivna i kursplanerna.

Förskolors och skolors demokratiska uppdrag

Förskolor och skolor har ett demokratiskt uppdrag som innefattar tre delar; att verka i demokratiska arbetsformer, att utveckla demokratiska samhällsmedborgare och att ge barn och unga kunskap om demokratis innehåll och former. I Lpo 94 uttrycks att det inte är tillräckligt att förmedla kunskap om grundläggande demokratiska värderingar. Undervisningen skall bedrivas i demokratiska arbetsformer och förbereda eleverna för att ta ett personligt ansvar. "Skolan skall vara öppen för skilda uppfattningar och uppmuntra att de förs fram. Den skall framhålla betydelsen av personliga ställningstaganden och ge möjligheter till sådana".

Riktlinjer för lärarna anger att läraren ska: "Klargöra och med eleverna diskutera det svenska samhällets värdegrund och dess konsekvenser för det personliga handlandet samt öppet redovisa och diskutera de värden som skolan skall gestalta och förmedla".⁸

Skolverkets har under hösten 2000 utarbetat en strategi för arbetet med de grundläggande värdena. Här uttrycks att skolan har i uppdrag att utveckla "demokratisk kompetens" hos barn och ungdomar.⁹

Demokratisk kompetens omfattar kunskaper, värderingar, förståelser och handlingar sedda i en helhet; vad som behövs för att kunna leva och verka i ett demokratiskt samhälle.

Barns och ungas lärande, demokratiska kompetens och hälsa påverkas till stor del av samma generella faktorer. Dessa faktorer handlar om barns och ungas förståelse för, delaktighet i och möjlighet och förmåga att vara med och påverka de villkor under vilka de lever. Så är förmågan att kommunicera med andra i svåra och komplexa frågor – även där uppfattningar kan gå isär – en del av skolans demokratiuppdrag.

Att bli sedd, att kunna uttrycka sig och att förstå sammanhang gynnar både lärande, demokratisk kompetens och hälsa.

Mobbning och annan kränkande behandling

När det gäller mobbning och annan kränkande behandling omfattas detta av skrivningar som rör hela värdegrunden och skolans demokratiuppdrag. I skollagens sk portalparagraf uttrycks att särskilt ska den som verkar inom skolan aktivt motverka alla former av kränkande behandling såsom mobbning. Ett särskilt ansvar vilar på rektor bland annat när det gäller att "upprätta och genomföra, följa upp och utvärdera skolans handlingsprogram för att förebygga och motverka kränkande behandling såsom mobbning och rasism."¹⁰

⁸ Lpo 94. Avsnitt 1 Skolans värdegrund och uppdrag; Avsnitt 2.1 Normer och värden.

⁹ Skolverkets strategi för arbetet med de demokratiska värdena. 2000.

¹⁰ Lpo 94. Avsnitt 2.8 Rektors ansvar.

Rektor har även ansvar för att arbetsmiljölagens föreskrifter följs, däribland förordningen om kränkande särbehandling.

Arbetet med mobbning i skolan regleras tydligare via lagstiftning än undervisning om sexualitet och samlevnad samt undervisningen om tobak, alkohol och narkotika. Därför kan det också på ett sätt bli synligare i varje enskild skola. Ett handlingsprogram mot mobbning kan kontrolleras genom att ställa frågor om hur enskilda fall behandlas enligt de riktlinjer som är överenskomna. Samtidigt har skolor som lägger ner energi på att främja ett gott skolklimat och stärka vänskapen mellan eleverna, mindre behov av handlingsplaner och efterfrågar istället strategier för att hitta goda samspel mellan barn och vuxna.

Även om social kompetens som ett kunskaps- och kompetensområde gjort entré förhållandevis sent i den svenska skolan, innehåller 1994 års läroplaner flera bestämmelser som svarar mot begreppets innehåll: "Skolan skall utveckla elevernas kommunikativa och sociala kompetens". Denna formulering kan dock möjligen leda tankarna till att social kompetens framför allt handlar om ytliga spelregler för hur man umgås med andra människor. Men andra läroplansuttryck för de frivilliga skolformerna förmedlar dock avsikten om en djupare dimension. "Läraren skall (...) stärka varje elevs självförtroende." "Skolan skall stärka elevernas tro på sig själva och ge dem framtidsstro". Och inom hela skolväsendet gäller följande: "Skolans uppgift är att låta varje enskild elev finna sin unika egenart och därigenom kunna delta i samhällslivet genom att ge sitt bästa i ansvarig frihet."¹¹

Ämnesövergripande kunskapsområden

Vad står då i läroplanen kring frågor som rör hälsa och vad kan betraktas som gemensamt och specifikt inom skolans ämnesövergripande kunskapsområden?

Enligt läroplanerna för förskoleklassen, fritidshemmet och det obligatoriska skolväsendet har rektor på en skola ett särskilt ansvar för att ämnesövergripande kunskapsområden integreras i undervisningen i olika ämnen. Förutom sexualitet och samlevnad nämns i uppdraget till rektor

(i nämnd ordning) miljö, trafik, jämställdhet, konsumentfrågor och riskerna med tobak, alkohol och andra droger.

I kursplanernas skrivningarna om tobak, alkohol och narkotika finns i stort sett enbart ett biologiskt perspektiv. När området omnämns är det i form av formuleringar som att eleverna ska få kunskap och kännedom om drogers inverkan på hälsan. Målsättningarna ligger uteslutande på kunskapsnivån, vilket snarare strider mot forskningsresultat av effekter av undervisning om framför allt alkohol och narkotika. Forskning visar, att ju mer detaljerade kunskaper eleverna får om preparaten och dess effekter desto större användning. De ungdomar som är självdestruktiva och som genom sitt självhat vill att det skall vara "farligt", tar

till sig detaljerna i en sådan information.

Några andra ämnen har målskrivningar som innebär att samlevnadsfrågor kan tolkas in. I de nyligen reviderade kursplanerna för grundskolan, bland annat i de samhällsorienterande ämnena, markeras att tid skall avsättas för att diskutera och reflektera över begrepp som identitet, sexualitet, kärlek och jämställdhet.

Hur utövar du styrning kring de ämnesövergripande kunskapsområdena?

- Jag utgår från värdegrunden i läroplanen, att man bar den klart för sig - ofta de lokala arbetsplanerna, där har man kommit fram till vad man vill. Vägen dit, den går ju genom alla ämnen, man kan inte hålla på sin bit. Som lärare måste man se att man ingår i en större helhet än bara sitt eget ämne. Man måste utgå från vad man vill göra, vad är målet? Alla ämnen måste bidra... man kan inte sitta och säga att det tar tid från mitt ämne. Vi ägnar en hel del åt övergripande frågor, samlevnad, hälsofrämjande arbete.

Hur gör du?

- Avgörande är att det finns människor på skolan som är engagerade i de här frågorna och som arbetar i arbetsgrupper. Jag kan ju inte vara med i alla frågor. Men jag kan initiera, stödja, kompetensutveckla, vara positiv till verksamheten, skapa resurser ekonomiskt och personellt. Och följa upp allt i slutändan.

rektor, f-9-skola

¹¹ Lpf 94. Avsnitt 1.2 Gemensamma uppgifter för de frivilliga skolformerna. Avsnitt 2.1 Kunskaper. Avsnitt 1.1 Grundläggande värden.

När vi studerade skollagens portalparagraf på en studiedag fick vi oss en riktig tankeställare. Vi kom fram till att gymnasiet är bra på den första delen, att 'ge eleverna kunskaper och färdigheter', men att mycket kan göras när det gäller – 'att främja elevernas utveckling till harmoniska människor och samhällsmedlemmar'.

rektor, gymnasiet

Lärarna är liksom kära i sitt ämne!

pojke, 9:an

Mål att sträva mot

Det finns i skolans styrdokument viktiga mål – mål att sträva mot - som bör färga innehåll och arbetssätt med. Det utgör ett kitt som binder samman områdena. En kvalitetsgranskning innebär därför inte enbart att mäta utifrån uppnåendemål inom varje kunskapsområde utan även utifrån "strävansmålen".

Hit hör målet att främja jämställdhet, att ge stöd för barn och ungdomar att utveckla självtillit, empati och andra dimensioner av social kompetens, liksom att elever skall ha inflytande över sitt lärande och ges utrymme att reflektera. Dessa generella strävansmål skall omfatta även arbetet med hälsofrågor. Jämställdhet, föreställningar om kvinnligt/manligt etc är därför viktiga delar av innehåll och arbetssätt i samtliga hälsoområden, om man så talar om preventivmedel, alkohol eller miljö.

Ser vi till de kommunala skolplanerna finns skrivningar som till viss del berör jämställdhet. Knappt hälften av 274 undersökta skolplaner hade uppsatta mål kring jämställdhet. Dessa var ofta mycket allmänt hållna. T ex sägs att flickor och pojkar skall ges en likvärdig utbildning där alla elevers förutsättningar och erfarenheter skall beaktas. De flesta kommuner saknar idag skrivningar som rör sexualitet och samlevnad medan däremot undervisningen om tobak, alkohol och narkotika finns omnämnd i relativt många kommunala skolplaner.

Friutrymme – som inte används?

Man kan säga att läroplanen ger mycket frirum - men hur använder sig skolorna av detta frirum? Det finns en spänning mellan styrning och friutrymme. Det konstaterades både i granskningen 1998, då rektorsfunktionen analyserades, samt i granskningen 1999. Ofta utnyttjar inte rektor det friutrymme som man faktiskt har. Det är lättare att gå på i "gamla hjulspår" än att som en rektor uttrycker det "pröva förutsättningslöst".

De mycket vida skrivningar som således finns i dagens läroplan kan ses både som möjligheter och hinder. Som möjlighet, därför att rektor och lärare lokalt kan utveckla och aktualisera de behov som efterfrågas av barn och elever. Hinder, i den bemärkelsen att det blir alltför

oklart och diffust vad arbetet med detta område innebär och vilket ansvar och uppdrag som skolan egentligen har.

Tolkningsutrymmet är stort - reaktioner som "det sysslar vi ju med hela tiden" som svar på frågan hur ni arbetar med sexualitet och samlevnad kan jämföras med att "vi har återkommande temaveckor om detta varje år". Otydligheten inom flera av de ämnesövergripande kunskapsområdena kan leda till att den undervisning som bedrivs är ett resultat av tillfälliga massmediala svängningar, som när media skriver om gruppvaldtrakt, pornografi eller presenterar senaste statistik om alkoholvanor och användandet av narkotika.

Om skolorna skulle utarbeta tydliga mål för sin undervisning och dessa skulle speglas i olika kursplaner kunde ansvaret frågorna läggas på flera inom skolan.

Skollagen, portalparagrafen - att främja elevernas utveckling

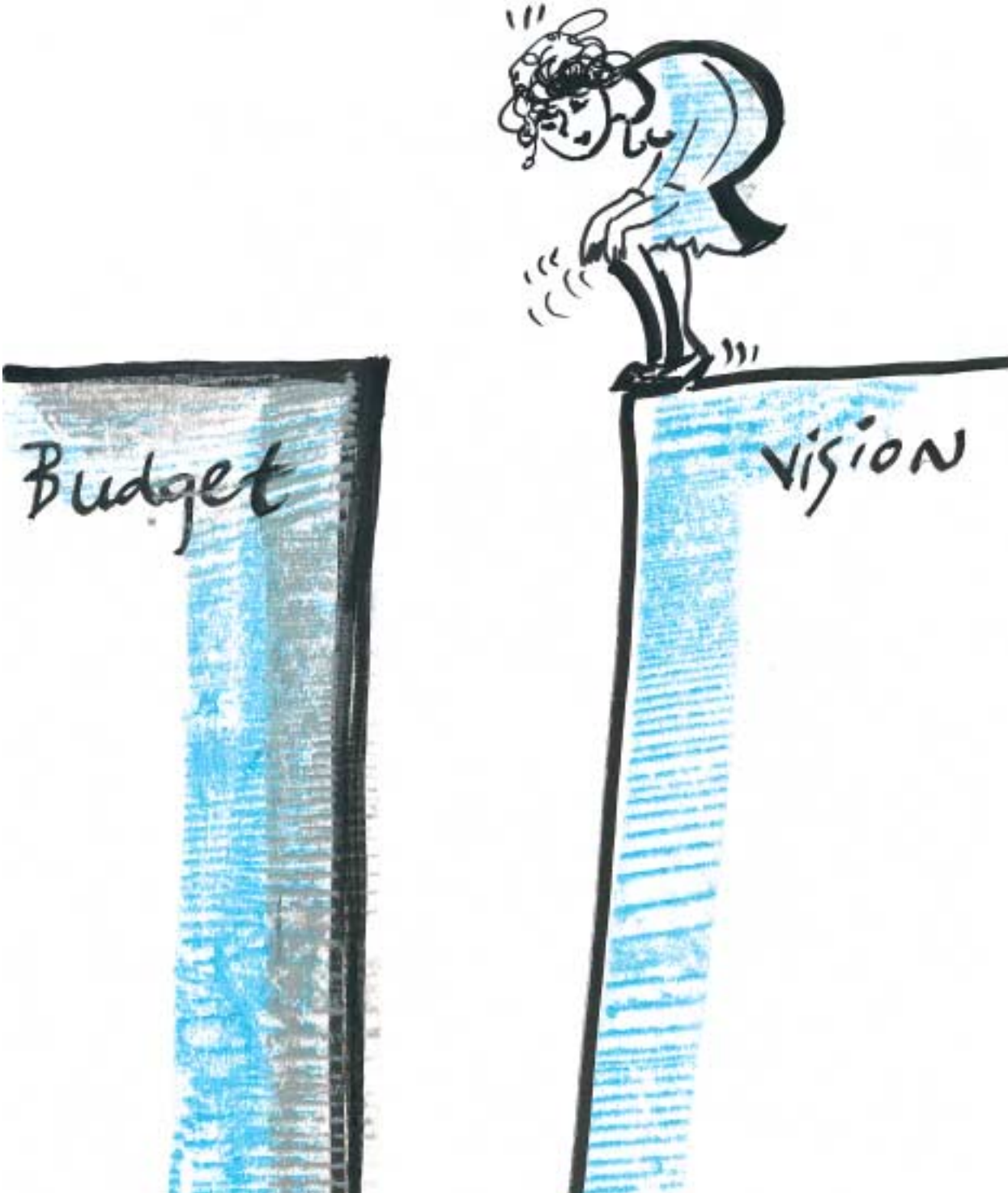
Ett tydligt uppdrag för skolan enligt skollagen är att främja elevernas harmoniska utveckling, vilket ytterligare är ett övergripande mål som binder samman frågor som rör hälsa. Den psykiska hälsan är avgörande för all inlärning.

Den psykiska hälsan har också uppmärksamats i betänkandet från den Nationella Folkhälsokommittén. Detta område är en stor utmaning att arbeta med, enligt kommittén. I den inledande texten skriver man att framför allt den psykiska hälsan behöver "åtgärdas på bred front".

Det är i arbetet med den psykiska hälsan som sambanden mellan lärande, värdegrund och hälsa tydligast framträder.

Utbildningen skall ge eleverna kunskaper och färdigheter samt, i samarbete med hemmen, främja deras harmoniska utveckling till ansvarskännande människor och samhällsmedlemmar.

(Ur Skollagen)

Skolans uppdrag är att förbereda unga för vuxenlivets olika utmaningar. I detta skall arbetet med värdegrunden enligt läroplanen vara framträdande. De mål som formuleras i statens uppdrag till skolan är rättigheter som eleverna har att kräva av skolan. Skolans lärare och annan personal har skyldighet att arbeta aktivt för att nå målen. Rektor är ansvarig för skolans resultat och skall genom att leda och styra verksamheten se till att personalen arbetar enligt målen. Kommunen är skyldig att skapa förutsättningar så att kraven uppfylls. Att målen verkligen styr verksamheten och uppnås är en fråga om elevers rättssäkerhet, om att demokratiska beslut fullföljs och om kommunal effektivitet.

ur Rapport från kvalitetsgranskningen om mobbning och annan kränkande behandling.

Olika perspektiv

Vi har valt att lyfta fram ett antal perspektiv som stöd för att problematisera både kunskapsområdet hälsa och arbetet med mobbning och annan kränkande behandling. Perspektiven kan vara ett sätt att försöka fånga vad man gör.

Ett antal frågeställningar lyfts också fram med anknytning till de olika perspektiven och de kvalitetsgranskade områdena.

”Det hjälpte oss i de gemensamma diskussionerna”

Både skolans styrning och dess innehåll har de senaste åren genomgått stora förändringar. Lpo 94 visar på en både ny och ökad möjlighet för varje skola att hitta egna lösningar på skolans uppdrag. Sättet att organisera verksamheten samt synen på lärande är därför centrala för att kunna fånga de övergripande kunskapsområdena.

Utbildningsinspektörerna inom sex- och samlevnadsområdet valde att lyfta fram ett par perspektiv, vilka sedan användes som raster när resultaten redovisades. I de två övriga granskningsområdena kan man urskilja delvis liknande perspektiv, även om dessa inte uttalades så tydligt.

I uppföljningskontakten med skolorna såg vi att perspektiven var användbara för att fånga innehåll, arbetssätt och inriktning inte bara i hälsoarbetet utan även arbetet med värdegrunden i skolan. ”Vi upptäckte att några sådana riktiga diskussioner hade vi tidigare inte haft i personalgruppen”, säger en biträdande rektor.¹²

Det blev ett sätt att i personalgruppen närmare betrakta dels arbetet med mobbning och annan kränkande behandling, dels undervisningen som rörde kunskapsområdet hälsa. En lärare sa till oss: ”Det hjälpte oss att få en struktur, att lite mer systematiskt följa upp vad vi gör inom dessa områden i skolan. Just kring hälsa har det varit lite lösligt, lite flum, och man tar ibland in en föreläsare utifrån utan att veta varför man gör det, vad man vill åstadkomma”.¹³

Att anlägga ett perspektiv innebär i detta sammanhang att rikta seendet mot ett bestämt håll. Det innebär med nödvändighet att andra delar av verksamheten just då hamnar utanför fokus.¹⁴

De perspektiv vi valt att ta upp rör följande huvudfrågeställningar:

- Hur utövas styrning när det gäller mål, samordning, kompetensutveckling, uppföljning och dokumentation?
- Hur är balansen mellan ett risk/sjukdoms- och ett främjande/stärkande perspektiv?
- Hur är balansen mellan ett barn/ungdoms-perspektiv och ett vuxenperspektiv?
- Vilken syn har man på lärande – hur varierad är den undervisning som eleverna får?
- Finns en medvetenhet kring frågor om jämställdhet?

¹² Kvalitetsgranskningen av sex- och samlevnadsundervisningen. 2000.

¹³ a.a.

¹⁴ Perspektiv kommer från medeltidslatinet perspectivus, till latinet perspicere som är liktydigt med se igenom, tydligt se.

Ordet rektor kommer från latinets rector som betyder styrare.

Jag är inte så intresserad av att administrera. För mig är pedagogiken absolut viktigast. Pedagogiken och lärande är i fokus. På det sättet passar det nya skolledarskapet mig. Jag har alltid tyckt om att undervisa och jag tror att man inte bör vara trött på sitt lärarjobb, när man tar sig an uppgiften som rektor. Jag känner mig som en mentor, en ledare i en lärande process, där jag också måste se till att de vuxna mår bra.

rektor, f-9-skola

Hur utövas styrning?

Rektors roll och själva styrningen har vi i den här skriften valt som ett perspektiv. Det rör mål, samordning, kompetensutveckling, dokumentation mm. Det innebär att områden som mobbning och annan kränkande behandling, undervisningen i sexualitet och samlevnad samt tobak, alkohol och narkotika kan betraktas utifrån de uppgifter som inryms inom ”styrningen”. En styrning som i kvalitetsgranskningen visade sig vara avgörande för att ett gott resultat skulle uppnås.

Genom läroplanen 1994 har skolledarens arbete förändrats på ett genomgripande sätt. Tidigare var rektors uppgift att administrera, tillämpa och övervaka den statliga styrningens detaljerade regelverk. Rektor hade inte ett uttalat chefsmandat i förhållande till lärarna, som av tradition var och fortfarande är mycket självständiga. I ett sådant system blev rektors roll främst byråkratisk och administrativ.

En helt ny roll

Idag är skolledarens uppgift annorlunda. Genom kommunaliseringen och de nya styrdokumenterna - skollagen, skolformsförordningar, läroplaner - har rektor fått axla ett helt nytt chefskap - att vara pedagogisk ledare - och därmed styra och manövrera skolan i enlighet med bl a läroplanens mål.

Rektorer kan idag vara trängda mellan olika aktörer vilket kan försvåra en reell styrning av den egna skolan. En revision som gjorts inom Stockholms kommun visar att det är många som har möjlighet att styra skolan. Det är oklart vem rektor skall lyssna på och vilka styrdokument hon/han skall följa. I vissa fall kan staten, kommunstyrelsen, utbildningsförvaltningen och dess nämnd

och/eller stadsdelsnämndena med sin politiska nämnd ha direkt motstridiga uppfattningar. Det kan gälla såväl ideologiska och pedagogiska som ekonomiska frågor. Stadens skolaktörer har inte någon gemensam syn på vad som menas med en bra skola, anser drygt hälften av rektorerna. Det gör att rektor kan känna sig klämd mellan olika viljor.¹⁵

På mindre än ett decennium har antalet skolledare fördubblats och från att männen tidigare varit i majoritet är numera mest kvinnor anställda som skolledare. ”Kanske finns det få yrkespositioner i vårt samhälle där historien så tydligt möter nuets mångtydliga realiteter i syfte att skapa hopp om en ljusnande framtid”, skriver Lars Svedberg i sin avhandling om rektorsrollen.¹⁶

När hela skolan är föremål för en aktiv medial debatt och diskussion sätts även fokus på ledarskapet. Det är mycket en rektor skall ansvara för och framför allt skall hon/han ange riktningen. De skall inte utföra arbetet, men det ställs krav på att det är rektor som skall lägga fast kursen, riktlinjerna och kanske framför allt prioritera. Och som de flesta rektorer vet handlar ju prioritering inte endast om att fördela tid och pengar utan också om att styra via ordentliga uppföljningar och via kompetensutveckling.

Samordning – en väg till likvärdighet

Kvalitetsgranskningen visade att kvaliteten på arbetet med de tre granskningsområdena varierade inte bara mellan utan framför allt inom varje skola. Rektors roll är på många sätt helt avgörande för att samordningen inom skolan skall fungera – dels för att utveckla värdegrundsarbetet så att det omfattar alla – dels för att styra så att de granskade områdena blir till de ämnesövergripande kunskapsområden som de är avsedda att vara enligt läroplanen.

Enligt skollagen skall alla elever ha lika tillgång till utbildning och, inom varje skolform, få en likvärdig utbildning. Värdegrundsfrågorna skall också genomsyra hela skolans verksamhet.

Om inte skolledaren kan delegera till personalen, då kan heller inte läraren delegera ansvar till barnen.

rektor, f-9 skola

Personalen är helt inställd på att arbeta tematiskt med ämnesövergripande frågor som exempelvis sex och samlevnad. De flesta är nyutbildade och har det med sig från början. Men det är viktigt att de i sin entusiasm inte glömmer bort studiet av grundfakta. Min uppgift är att knyta ihop det här... Teman som exempelvis sex och samlevnad och ant, som tar upp de stora livsfrågorna, är viktiga för det sociala samspelet framöver. Det vill jag skapa utrymme för.

rektor, f-9-skola

¹⁵ Revisionsrapport av revisorerna inom Stockholm Stad. Hur styrs grundskolan inom Stockholm Stad? 2001.

¹⁶ Svedberg L. Rektorsrollen. Om skolledarskapets gestaltning. 2000.

Jag tyckte många lärare hade den uppfattningen att det här kändes svårare att göra klart för sig än t.ex. mobbning och våld. Sedan konstaterade vi att det här går ju mycket i varandra. Arbetet vi jobbar med när vi fokuserar på våld och mobbning, det var ju egentligen samma grundläggande basic-arbete som det som har med sex och samlevnad att göra... respekten för varandra, det demokratiska arbetssättet. Det är ungefär samma arbete man lägger grunden till både när det gäller sex och samlevnad, som när det gäller mobbning och våld.

bitr. rektor, f-9 skola
i kvalitetsgranskad skola

Du ger mycket av ditt innersta när du ger en vision. De som vill kan då börja missbruka det. Där kan hänet börja... Samtidigt är det fruktansvärt viktigt att sätta upp skyhöga visioner, för då ger du också bekräftelse till dem du jobbar med. Att det här kan dom!

rektor, f-9 skola

Kvalitetsgranskningen visade att rektors styrning över verksamheten var viktig för att arbetet med de grundläggande värdena skulle kunna integreras i hela skolans arbete. Arbetet mot mobbning var då inte inriktat på att enbart inneha en mobbningsplan utan rektors strategi var att överhuvudtaget sträva efter att stärka goda samspel, trygghet och tillit mellan elever och mellan elever och lärare. Arbetet med värdegrundsfrågorna var all skolpersonals ansvar. Det är alltid de vuxna som har det yttersta ansvaret för en god arbetsmiljö, menade dessa

rektorer. Det ansvaret kan inte delegeras till barnen – men de behöver bli engagerade och få ansvar.

Rektors styrning var också avgörande för att alla elever skulle få tillgång till en både rik och varierad undervisning i sexualitet och samlevnad samt tobak, alkohol och narkotika. Det bör påpekas att alla elever på ett eller annat sätt fick denna hälsoundervisning men kvaliteten på denna varierade. Variationen inom skolor var minst lika stor som mellan skolor och det brast därmed i likvärdighet.

Likvärdigheten har inte nämnvärt lyfts fram varken i skolor eller i de strategier för hälsoarbete som utvecklats inom landsting och kommuner. Enstaka goda exempel med engagerade lärare har tagits fram, vilket har dolt det faktum att alla elever inom samma skola inte får tillgång

till en bred och varierad undervisning, som rör de ämnesövergripande kunskapsområdena.

När det gäller arbetet med området sexualitet och samlevnad kunde situationen vara den att en lärare ansåg sig ha svårigheter att beröra dessa frågor. Svårigheter att sätta ord på känslor, osäkerhet att beröra känsliga teman som sexualitet gjorde att han/hon inte kunde ge samma variationsrikedom som t ex läraren i parallellklassen. I de fallen kunde rektor göra en omfördelning så att en annan lärare tog över hans/hennes lektioner. I ett liknade fall kunde rektor via kompetensutveckling eller handledning verka för att läraren fick utveckla sig inom området.

Styrningen innebar att rektor samordnade ämnena, så att hälsofrågorna blev till de ämnesövergripande kunskapsområden som det enligt läroplanen har för avsikt att vara. I det arbetet hade tydliga mål utarbetats och gemensamma diskussioner hållits i kollegiet. Det vanliga var dock att rektor delegerade till arbetslagen, som hunnit olika långt i sitt utvecklingsarbete. Flera av skolorna var inne i en organisationsförändring där arbetslagen ännu inte tagit form. Hälsofrågorna föll då ofta "mellan stolarna". Många gånger delegerade rektor hälsofrågorna till skolhälsovården, men delegationen var ofta otydlig och någon uppföljning skedde inte.

Samma otydlighet i delegering visade sig också inom värdegrundsområdet. En grupp lärare kunde få i uppgift att ta fram ett förslag på skolans värdegrund, som senare inte förankrades ordentligt i lärargruppen, inte heller i elev- och föräldragruppen. Detsamma kunde gälla för framtagningen av en mobbningsplan. Motsatsen är när alla är indragna i arbetet och därmed blir delaktiga i en process, som följs upp, utvärderas och utvecklas.

Mål – en process i hela personalgruppen

Ett tydligt mönster i granskningen som gäller både grundskolor och gymnasieskolor var att endast ett fåtal av dem har några nedskrivna mål. Arbetsplaner som rör sexualitet och samlevnad och tobak/alkohol/narkotika och som utarbetats och diskuterats av all personal på skolan, var sällsynta. Det blev därför svårt att uppnå att sexualitet och samlevnad, liksom tobak/alkohol/narkotika skall vara ämnesövergripande kunskapsområden, såsom det står

uttryckt i läroplanen. Det förutsätter en gemensam diskussion för att dessa kunskapsområden skall genomsyra hela verksamheten.

De övergripande visionära målen i de nationella styrdokumenterna, som ytterst handlar om alla människors lika värde, är inte alltid enkla att omformulera till operativa mål. När det gäller funderingar på meningen med livet, vem jag är och hur jag skall förhålla mig till andra kan man fråga sig hur målen skall formuleras.

En risk med att granska kvaliteter i målformulering, utförande och utvärdering är att haka upp sig på det strukturella och metodiska. Både det skrivna och talade språket har sina begränsningar och nyanser. Processer och stämningar är inte alltid lätta att ge en språklig form.

Samtidigt är det oartikulerade, det som görs på känn eller av gammal vana, en riskabel verksamhet. Det kan, utan att lämna tydliga spår efter sig, försvinna i tider av omorganiseringar. Den oformulerade verksamheten lämnar heller inte utrymme för kritisk granskning. Det är när man formulerar sig som man måste skärpa tanken.

Att skriva ned mål för arbetet bör vara en process för hela personalgruppen. När personalen på en skola gör den upptäckten kan det bli ett stimulerande arbete. Plötsligt blir sambanden mellan olika områden synliga. Vid närmare reflektion finns det mer som är gemensamt än som skiljer dem åt – ”respekten för varandra, det demokratiska arbetssättet” nämns bland annat. Det visar hur frågor som rör värdegrunden löper rakt igenom allt arbete.

Den biträdande rektorn i citatet på förra sidan menar att det dokument som de arbetade fram efter granskningen kommer att få konsekvenser för likvärdigheten. ”En ny lärare kan lätt bli introducerad i hur vi tänkt via vår arbetsplan, att så här jobbar vi. Det gör att vi vet att alla elever får tillgång till den här undervisningen.”

Men *hur* kan man integrera läroplanens intentioner om de ämnesövergripande kunskapsområdena i de lokala arbetsplanerna? Här ges exempel på en skola som i hela personalgruppen har diskuterat vad de vill i sina ämnen. Inom skolan finns en mycket systematisk elevmedverkan. Eleverna har bland annat studerat läroplan och kursplaner för att göra en lokal arbetsplan.

Utdrag ur rapport från kvalitetsgranskningen av undervisningen i sexualitet och samlevnad:

Ett av de övergripande målen för den pedagogiska miljön är ”att barnen skall få inhämta meningsfulla livskunskaper, som svarar mot de snabba förändringar som sker i omvärlden” och ”att barnen skall vara delaktiga i planeringen av all verksamhet och därmed ta ett ökat ansvar med ökad ålder för sitt arbete”.

Sex- och samlevnadsundervisningen har mål och arbetsplaner, där dessa har preciserats i ämnesarbetsplanerna. En övergripande tanke i arbetsplanerna är ”samtal”. Hela skolan arbetar tematiskt och utifrån barnens egna tankar och funderingar.

Till läroplanstexten för NO-ämnena om kroppen (åk 1-9), har man lagt in ett främjande perspektiv i kommentarerna, genom att lyfta fram både ”kropp och själ”. ”Vi vill arbeta med människans både kroppsliga och själsliga behov. Vad behöver jag för att må bra? Viktigt att barnen får vädra sina tankar i samtalsform.”

I deras arbetsplaner finns tankar om balans mellan biologi och känsla, elevperspektiv, uppmärksamhet på flickor resp pojkar och en syn på lärande där kontakten mellan den vuxne och barnet är grundläggande.

I arbetsplanen för biologi för åk 9 finns flera kommentarer kring målen: ”både biologisk och känslomässig kunskap måste med”; ”Man måste diskutera med barnen om hur ämnesområdet ska tas upp. Som alltid, men kanske än mer viktigt bär”; ”Vi tror att det kan vara bra med kill- och tjejgrupper ibland; Det är viktigt att det finns nära kontakt och förtroende mellan ungdomar och de vuxna”.

I samhällskunskap åk 1-9 står bl a: ”Att ta ställning samt diskutera och argumentera för sina åsikter är ett viktigt inslag i ämnet samhällskunskap” men också att studera jämställdhetsfrågor.

I ämnesplanen för religionskunskap åk 1-9 finns samtalet i fokus: ”Eleverna pratar tillsammans i små samtalsgrupper om frågor som rör livet”; ”Utifrån vardagliga situationer pratar vi om hur vi mår och är mot varandra, dvs etiska samtal”.

All personal bär har fått ledarskapsutbildning. Lärare har ju varit ensamarbetare i många år. De måste lära sig leda i en organisation, som bygger på samarbete och samverkan och där man aldrig kan arbeta ensam. Där man alltid måste arbeta i tema. Jag lyckades få projektmedel och varje vuxen i skolan har fått 10 dagars ledarskapsutbildning. Det har varit väldigt spännande. Efter det har det inte varit några problem kring samarbete inom och mellan arbetslag. Det har fallit sig naturligt.

rektor, f-9 skola

Som rektor måste man lyfta personalen som bär det största ansvaret. På skolan finns idag ett fyrtiotal lärare engagerade och det har varit så under en ganska lång tid. Jag har alltid varit med själv och tagit mig an en grupp av elever. Det är viktigt att skolläringarna markerar att detta är bra, att man skall arbeta med de här frågorna på ett engagerat sätt.

rektor i kvalitetsgranskad skola

Problemet med sex- och samlevnadsundervisningen är att man måste börja titta på sina egna värderingar. Det är inte alltid så lätt.

lärare, årskurs 7-9

Jag måste hela tiden ställa mig frågor: Vad är det jag säger? Vad är det vi gör och varför? Vad kan vi göra annorlunda? Man måste hela tiden hålla på och fundera över vad det är vi skall kunna förbättra.

rektor, f-9 skola

Kompetensutveckling - att lära av varandra

Att ge möjlighet till fortbildning, att höja kompetensen är också ett sätt att styra en verksamhet. Granskningen inom alla de tre områdena visade på brister i lärarnas möjlighet till kompetensutveckling.

Inom området mobbning hänger kompetensutvecklingen samman med vilka strategier organisationen valt för att nå arbetsmiljö- och socialisationsmålen. Granskningen visade, att om ansvaret låg på enstaka medarbetare (elevvårdspersonal, specialpedagoger, skolledning) blev det dessa personer som fyllde på sina kunskaper. Eftersom frågor om mobbning rör hela värdegrundsarbetet kan det därför bli ett kunskapsglapp i förhållande till den övriga personalen, vilka därmed inte har möjlighet att ta sig an värdegrundsfrågorna på ett sådant sätt att de kan genomsyra hela skolans verksamhet. Det finns då en risk att en "dold" värdegrund lever parallellt.

Det finns också klara brott i målstyrningskedjan för undervisningen i tobak, alkohol och narkotika. De övergripande målbeskrivningarna i nationella styrdokument och kommunala skolplaner (i de fall de behandlar denna undervisning) omformas sällan till operativa mål i den lokala skolans arbetsplan. "Avsaknaden av sådana mål medför ofta att personalens kompetensutveckling inte styrs på ett ändamålsenligt sätt", skriver man i granskningsrapporten om undervisningen i tobak, alkohol och narkotika.

De flesta lärarna i de granskade skolorna hade fått sin formella utbildning under tidigt 1980-tal. De som arbetade med tobak, alkohol och narkotika anlade ofta

ett riskperspektiv som delvis går på tvärs mot intentionerna i de övergripande målformuleringarna för skolan som syftar till att främja hälsa. Mycket undervisning går på rutin och följer de vanliga ämnesläroböckerna. Externa föreläsare och samarbetspartner kräver också uppföljning och diskussion. För att hålla sig à jour med forskningsresultat både i det som rör barn och ungdomars livsvillkor generellt och i specifika frågor krävs en kontinuerlig diskussion.

Dialog och samtal är ett sätt att arbeta både med värdegrunds- och hälsofrågor på ett sätt där elevers frågor och erfarenheter kan komma fram i jämförelse med

traditionell kunskapsförmedling. Att föra samtal är svårt och de lärare som fått fortbilda sig eller på andra sätt fått handledning i "samtalen" har tyckt att det varit ett "startskott" till en öppnare och mer förutsättningslös dialog med eleverna.

"Det kollegiala samtalet", som lärarutbildningskommittén talar om, kan vara ett sätt att använda sig av varandras kompetenser i lärargruppen. När väl arbetslagen utbyter erfarenheter finns det

massor att hämta från varandra. Det blev för många lärare

en ny upptäckt vid mötet med kollegor i de gruppsamtal som gjordes vid kvalitetsgranskningen. Det finns alltid någon eller

några på en skola, vars kunskap är viktig att ta vara på. Man lär av varandra och kan ge varandra stöd i ett metodutvecklingsarbete.

På gymnasieskolor med i stort sett obefintlig sex- och samlevnadsundervisning kunde rektor ha ett engagemang när det gäller värdegrundsfrågorna, men gjorde

ingen koppling till kunskapsområdet sexualitet och samlevnad, ett område som han eller hon såg som "kon- dom- eller preventivmedelsupplysning". Det behövs därför en kompetensutveckling på alla nivåer inom skolan, även för skolledningen.

Att reflektera kring skolans egentliga uppdrag med anknytning till skollagen, fick en rektor att initiera en diskussion bland sin personal, vilket resulterade i att 20 stycken lärare fick gemensam kompetensutveckling. Detta ledde i sin tur till samtalsgrupper med elever kring "kommunikation, utveckling, livskvalitet" (kallat KUL-grupper). Tillsammans formade de gruppsamtal med stort elevinflytande där frågor som rör värdegrund, relationer, sexualitet, existentiella frågor mm fick stort utrymme.

Uppföljning – "att synliggöra det vi gör"

När det fungerar som bäst i skolans värdegrundsarbete finns tydliga mål, som diskuterats och nedtecknats, och begreppen är definierade. Framför allt är verksamheten dokumenterad och därmed synliggjord.

En del av rektors ansvar är uppföljning och utvärdering. Men rektor kan inte göra allt. Hon/han delegerar men i delegeringen finns ett uppföljningsansvar, och det momentet faller lätt bort.

Det blir svårt att göra förbättringar om man inte har några kunskaper om resultatet. "Man måste kalibrera sina insatser", säger en rektor. Utvärderingsresultaten behöver tas till vara, annars kan det mest bli ett tyckande. Det är gentemot målen som verksamheten skall utvärderas.

Här ges ett exempel på uppföljning inom området kränkande behandling som ju ofta är dold och svårupp-

täckt, speciellt i stora skolor. Skolans kartläggning rör miljön, arbetsklimatet och trivseln i skolan. Det ger en bild av hur skolans åtgärder fungerar och om de får den effekt som avsågs. Rektor vid en granskad skola beskriver följande skeende:

"Vi använder kamratrådet för att utvärdera våra insatser. Utvärderingen görs i en dialog mellan skolledningen, kamratrådet och varje klass. En gång varje hösttermin gör vi en utvärdering av hur eleverna trivs i skolan och hur de mår, omfattningen av mobbning och kränkande behandling. Om vi i enkäterna får reda på att mobbning pågår och vi inte känner till fallet så söker vi aktivt efter den som är utsatt."

I granskningen fanns det emellertid få exempel på skolor som arbetar systematiskt för att upptäcka olika former av kränkande behandling, även "osynlig" och strukturell mobbning. Man litar mycket på att fallen "anmäler sig själva".

Dokumentera – att organisera sitt vetande

Reflekterar gör man dels muntligt, dels skriftligt. "Genom skrivandet organiserar man sitt vetande och blir på så sätt aktivt part i sin egen kunskapsbildning. Det skrivna öppnar en djupare väg till kunskap", skriver fd rektorn Margareta Eriksson.¹⁷

Dokumentationen i arbetet är mycket central i ett kvalitetsperspektiv, eftersom den tvingar fram en tydlighet om problem och svårigheter, om förhoppningar och möjligheter, om beslut och överenskommelser, om erfarenheter och meningsutbyten. "Jag jobbar ihjäl mig för att jag aldrig dokumenterar något", säger en lärare. Hon och de andra lärarna utvärderade undervisningen i sexualitet och samlevnad. De frågade eleverna vad de tyckte, men de skrev aldrig ned synpunkterna. Så inför varje år hade de svårigheter att komma ihåg vad de kom fram till föregående år. När nya lärare skulle introduceras kunde dessa inte se, dels vad som faktiskt gjorts inom området, dels vad som varit framgångsrikt, respektive mindre framgångsrikt.¹⁸

Oavsett om målen för kunskapsområdena är formulerade eller ej saknas ofta reflektion över vad som faktiskt görs, vilka mål man har i sikte samt en diskussion om hur

Eftersom de här frågorna är tidsbundna är det viktigt att de är fräscha. Varje år måste man därför veta vad som fungerat eller inte fungerat. Det betyder också att det blir tydligt att vissa lärare är inte bra på allt detta. De har en oförmåga att prata och samtala om attityder och livsfrågor. En lärare kan säga, att jag kan bara prata till eleverna men aldrig med dom... Där försöker vi hjälpa, stödja, ge handledning och vidareutbildning.

rektor, f-9 skola

¹⁷ Eriksson M. Kvalitetstänkande skola. 1998.

¹⁸ Nilsson A. Sexualitet och samlevnad. En rapport om ett utvecklingsarbete i Aspudden. 2001.

När det gäller utvärdering, så använd eleverna. Fråga dem, fråga dem, låt dem vara med! Ge alla barn t ex tre frågor: Vad har du lärt dig idag? Vad tycker du om det? Och hur kan du använda dig av det?

Terje Ogden, professor,
Oslo universitet

man utifrån detta kan värdera resultatet. Kanske är det därför som frågor om unga människors sexuella identitet, deras samspel med andra, jämställdhetsfrågor, deras föreställningar om tobak och alkohol inte har någon väldefinierad plats i skolans verksamhet, vilket inte är detsamma som att ingenting görs.

Det sker ett informellt lärande hela tiden. Att inte uppmärksamma frågorna eller den miljö som barn och ungdomar vistas i är i sig ett tydligt budskap. Egentligen anlägger man alltid ett perspektiv, medvetet eller omedvetet. Den oartikulerade pedagogiken leder till att de perspektiv som anläggs i undervisningen blir otydliga både för pedagoger och elever.

Droger kan t ex betraktas historiskt, kulturellt och

litterärt, utifrån ett riskperspektiv och utifrån vuxnas erfarenheter eller barns och ungas, i ett psykologiskt eller ett medicinskt perspektiv, i förhållande till klass, etnicitet eller genus. Detsamma gäller för frågor om sexualitet och samlevnad samt kränkande behandling.

Så oavsett om arbetsbeskrivningar och mål följer strikta metodiska mallar eller har formen av lösa anteckningar är någon form av kontinuerlig dokumentation nödvändig för att varje skolverksamhet skall kunna utvecklas.

- Hur arbetas målen för verksamheten fram? Hur tänker skolan kring utvecklingen av de ämnesövergripande kunskapsområdena?
- Hur tolkar arbetslaget de ämnesövergripande kunskapsområdena?
- Hur samordnas undervisningen, för att underlätta att hälso- och även värdegrundsfrågor blir ämnesövergripande? Finns problem kring denna samordning och vad kan man i så fall göra åt dem?
- Hur används fortbildning, kompetensutveckling eller kollegiala samtal som ett sätt att styra över en verksamhet?
- Vem följer upp verksamheten? Rektor, lärare, elever?
- Vad kan man lära sig av det som sker?

Balansen mellan risk/sjukdoms- och främjande/stärkande perspektiv

En historisk barlast

Historiskt sett har det positiva och spänningsfyllda aldrig haft en framskjuten plats i skolan. Ämnet hälsa har en barlast där fokus mera har varit på problem och olust än lust och glädje. Hygien, kontroll, disciplinering, försäkring har varit begrepp som ofta förekommit och mycket har vederlagts med medicinsk vetenskaplig pondus.

Även på värdegrundsfrågor kan man använda ett historiskt perspektiv. Det annorlunda, det avvikande fick inte ta plats, det gällde att skilja det normala från det onormala. All form av strategi för att visa på det goda är också att visa på det dåliga. I det spänningsfältet befinner sig områdena värdegrund och hälsa. Så fort man förespråkar att det är bättre på ena sättet – så måste alltid någon falla utanför ramen. Det blir en gränssättning mellan friskt/sjukt, normalt/onormalt, god hälsa/dålig hälsa. Att man ständigt dikotomiserar gör att man innesluter och utesluter – de fulla/de nyktra, tobaksfria/rökare, de med självkänsla/icke självkänsla, ja, exemplen är många.¹⁹

Dessa kategoriseringar som ständigt sker är en av de stora men svåra uppgifterna. Det är en utmaning att kunna balansera och hantera dessa motsättningar och konflikter. Det är därför samtalet om både värdegrund och hälsa alltid måste hållas levande och aktuellt. Man kan säga att det är ett ständigt kvalitetsarbete.

Både förebygga sjukdom – och främja hälsa

En av de svårigheter som lärare berör i intervjuer är att kunna balansera sexualitetens och samlevnadens både mörka och ljusa sidor – lusten, glädjen och energin i sexualiteten och samlevnaden mellan människor men också sjukdomar, oönskade graviditeter, våld, kränkningar och död.

Inom alkoholundervisningen råder samma dualistiska förhållande – en balans mellan alkoholens fördelar och nackdelar, det njutbara och det plågsamma, det livgivande och samtidigt sjukdomsalstrande.²⁰

Även inom området mobbning och annan kränkande behandling finns samma dualism. Det kan vara lättare att uttrycka vad vi skall arbeta mot – sexuella trakasserier, könsord i språket, främlingsfientlighet, ojämlika relationer istället för att tala vad vi är för – goda samspel mellan flickor och pojkar, elever och vuxna, kärlek, vänskap, att trivas, humor, glädje, självkänsla, förmåga att hantera svårigheter, empatisk förmåga, det intressanta med mångfalden, att vara nyfiken på det okända etc.

En skola, där t ex skolpersonalen sätter sig ned för att diskutera hur de skall stärka vänskapen mellan eleverna, får sannolikt en helt annan diskussion än om de sätter sig ned för att diskutera hur de skall arbeta mot mobbning. Det sistnämnda kan självklart landa i en ”främjande” diskussion men det är mycket lätt att ett sådant värdegrundsarbete också kan bli till en rad regler med ordet ”inte” instoppat i varje mening.

På en skola hade man i en liten broschyr mycket ambitiöst radat upp alla förpliktelser barnen hade och ordet ”inte” fanns med i varje mening. När man sedan satte sig ned med barn och föräldrar såg man att skolans egna skyldigheter inte fanns redovisade – som att ge glädje och lust i lärandet, att se barnen, att stärka deras självkänsla etc.²¹

En perspektivförskjutning

Inom både den svenska och internationella forskningen har det skett en perspektivförskjutning från ett risktänkande till att i stället ”bygga stödande miljöer/stödande relationer” för hälsa. Det innebär att stödja barn och ung-

Det är mycket man undrar över men inte vågar fråga.

pojke, 8:an

Mycket av ungdomarnas belg tillvaro är uppbyggd kring just alkohol. För de flesta ungdomar är det viktigare att ingå i gruppens gemenskap och att frigöra sig från vuxna, än att tänka på den fysiska hälsan och eventuella missbrukarkarriärer. Alkohol handlar, mer än tobak och narkotika, för den unge om mycket mer än risker. Snarare är alkoholhandlingar och prat om alkohol för den unge att bearbeta sin livsposition; att visa sig vuxen, göra motstånd mot vuxenblivande; visa manlighet. Listan görs lång.

ur Rapport från kvalitetsgranskningen.

¹⁹Hammarberg L. En sund själ i en sund kropp. Avhandling. 2001. Nilsson A. (red) Är Pippi Långstrump en hälsoupplysare eller hälsorisk? 1996.

Sandström B. Den välplanerade sexualiteten. Avhandling. 2001

²⁰Nilsson. A. ”Man vet inte var trappstegen är i livet”. 1999.

²¹ Utkast till broschyr om värdegrunden i en skola i Stockholmsområdet. 2000.

Först måste vi skapa en positiv arbetsmiljö, där människan mår bra, antingen du är vuxen eller elev. Alla måste må bra, annars kan man beller inte skapa en utveckling. Det är mycket lättare, det blir en atmosfär som driver på lärandet, att ha motivation, inspiration och nyfikenhet. Utan det kan jag inte få lärandet att fungera. De vuxna måste bli sedda för att barnen ska bli sedda. Har du inte värdegrunden kopplad till en god arbetsmiljö så kan man inte genomföra några förändringar.

rektor, f-9 skola

domar så att de kan stå emot de risker de utsätts för. Det utgår från att tänka långsiktigt istället för kortsiktigt.

Preventionsforskningen om ungdomar visar bland annat att istället för att informera och förmana om risker behöver man utveckla och stärka det som är positivt i den unges liv. I tonårstiden behövs ett stort och varmt "ja" på frågan om man duger. Det är en tid för möten, där självkänslan växer av att bli förstådd och bekräftad. Att bli bekräftad som person är att känna sig värdefull. Den djupa känslan av att du är värdefull är ett skydd för hälsan och en kraft för allt lärande och all utveckling.

Ett socialt bygnadsarbete

Även om resultatet av kvalitetsgranskningen visar på en mångfacetterad bild av skolans verksamhet visar den på vikten av skolans funktion som skapare av unga människors identitet och självbild. Där barn och ungdomar trivs och har roligt, och när de upplever att de ingår i ett meningsfullt sammanhang, fylls flera syften.

En skola som är bra och som kan erbjuda en god både social och fysisk miljö höjer självkänslan hos alla som arbetar i skolan, både elever och vuxna.

Granskningen visade att när skolledningens styrning fungerade kunde arbetet med värdegrunden liknas vid ett socialt byggnadsarbete - man bygger de sociala kompetenserna och de sociala strukturerna istället för att bara lägga tyngdpunkten vid en mobbningsplan.

När det gäller mobbning och annan kränkande behandling visade granskningen att de flesta skolor hade mobbningsplaner. Dessa planer handlade till stor del om hur skolan skall agera när väl problemet är där. Däremot fanns inte i samma utsträckning strategier för att vara steg före, dvs metoder för hur skolan skulle arbeta för att främja goda relationer och trygghet i relationerna till varandra. Flera av skolorna hade dragit in på det som stärker gemenskap och främjar ett allmänt gott klimat - kulturaktiviteter (gemensamma musikupplevelser, fri dans, teater mm), läger, utfärder och också minskat resurser till så kallade kringpersonal; elevassistenter, kuratorer, kamratstödare, fritidshemspersonal m fl. Kanske är det därför som granskningen visade att samtalsgrupper med flickor och pojkar ofta initierades utifrån symptom och problem.

Nedan ges exempel på hur en skola arbetade med att balansera både ett symptom- och risk perspektiv och ett främjande perspektiv.

I skolans handlingsprogram finns exempel på främjande insatser i form av regelbundna diskussioner om hur vi uppträder mot varandra, trivselregler, främjande insatser för att stärka relationerna såsom rollspel, dramaövningar, filmer och böcker som underlag för diskussioner. Skolan har också ett kamratråd och kamratstödare.

Skolans åtgärdsprogram när något händer omfattar följande:

- *Tag omedelbart reda på vad som hänt och vilka som är inblandade*
- *Informera handledare, kamratråd och kamratstödare*
- *Kontakta föräldrar, rektor och annan berörd personal*
- *Beslut om åtgärder*
- *Följ upp och utvärdera*
- *Om ingen ändring sker, elevvårdskonferens, med kurator, föräldrar och elever.*²²

Att inte börja moralisera

I arbetet med de granskade områdena behövs en flerstämighet, dvs att möjliggöra flera röster kring frågor som rör de grundläggande värdena och hälsa. Vi har idag en massa fakta om vad alkohol, könssjukdomar och tobak gör med kroppen – men hur vi sedan värderar människor som utsätter sig för dessa risker, är en annan fråga. Värderingen från den vuxne, att man t ex inte skall pröva alkohol före 18 års ålder, eller att man inte skall ha en alltför tidig sexuell debut, kan leda till att den unge tystnar, speciellt de som både har prövat alkohol och haft sex tidigt. Det blir ingen dialog, ingen kontakt och därmed ges den unge inte möjlighet att uttrycka sig.

Ytterligare ett exempel nedan hämtas från undervisningen om sexualitet och samlevnad, årskurs 3-5. Lärarna balanserar här ett risk- och problemperspektiv (i det här fallet könsord i språket) med ett främjande innehåll om kärlek och relationer utifrån flickors och pojkars verklighet. Den här skolan kännetecknades av en rik och varierad sex- och samlevnadsundervisning, där rektor samordnade arbetet. Här beskriver en av lärarna hur de arbetar.

Vi arbetar speciellt med existentiella frågor. Vi samtalar om sexualitet, om att duga, om att bli kär. Eleverna får t ex skriva alla könsord de känner på tavlan. Sedan samtalar vi om var man kan böra dem? vad de betyder? vad sex innebär? vem man brukar få kunskap om sex av? om den stämmer med verkligheten? Eleverna skriver sedan anonymt alla sorters frågor som dyker upp i deras huvuden. Läraren renskriver frågorna, klipper isär dem, delar ut till grupper om 3-4 elever, som sedan försöker ta reda på svar till frågorna genom att diskutera och leta i böcker.

I undervisningen om tobak, alkohol och narkotika dominerar nästan helt ett riskperspektiv, vilket också varit fallet med kursplanerna. Olika sk uttryckningar sker ofta i detta ämne och något samordnat tänkande hur man strategiskt skall arbeta med dessa frågor förekommer sällan.

En föreläsare inbjuds men skolpersonalen är många gånger omedveten om varför denna person skall prata och vad det skall leda till. Någon har hört ett namn, sommaren närmar sig och ungdomar behöver bli "förmanande" om allt som kan hända dem. Många gånger genomförs sådana åtgärder mer för de vuxnas än för barnens egen skull. Eller

Ni vet väl att de föräldrar som bjuder sina barn på alkohol, de barnen dricker mera. Det visar forskning".

Det blir tyst. Så har föreläsaren i den lysrörljusa lokalen punkterat något känsligt. Vi lyssnar alla snällt på fortsättningen. En del antecknar. Andra begrundar sina fötter. Det glada pratet före mötet har nu blivit en blyg avvaktan.

Alkohol är ett känsligt tema. Och den kvällen blir ämnet aldrig pratbart.

Om en liten stund skingras vi i mörkret på skolgården.

Stärkta som föräldrar?

Eller ännu lite mera krökta?

ur "Man vet inte var trappstegen är i livet"...

Dom säger ju att det är så farligt, men det är ju inte det!

flicka, 9:an

²²Nationella kvalitetsgranskningar. 2000.

Det är viktigt att föräldrar efter ett föräldramöte kan känna sig optimistiska inför sin nya roll som tonårsförälder; att "det här är möjligt att fixa" och att de får många tankar och idéer om hur de kan agera.

Hur gör jag saker pratbara med mitt barn? Det kan vara att välja rätt tillfälle, att ta upp saker inte bara när något hänt utan i mindre laddade situationer. Det kan vara att försöka undvika onödiga konflikter för att inte hamna i ett tjtäläge – t ex att alltid ha förmaningar och påminnelser om sådant som inte blivit gjort, så snart man möter sitt barn.

I bästa fall har föräldrar fått kontakt med någon eller några andra föräldrar på mötet som de känner att de kan fortsätta ha en dialog med runt det här svåra, men härliga i att ha tonårsbarn.

Per Blanck, konsult,
ur "Man vet inte vad
trappstegen är i livet" ...

som denne pojke säger: "Det är för mycket undervisning om ren kunskap. Det är inte intressant. Man pratar inte om vardagsproblem. Man pratar inte!"

När det gäller riskperspektivet kommenterade också ett par föräldragrupper att när deras barn når högstadiet blir både barnen och föräldrar utsatta för information om alla de risker som kommer att möta barnen: det är tidig sexualdebut, det rör alkohol, våld och narkotika; det är våldtäkt och kriminalitet. Barnen får träffa fältassistent och polis och varnas för allt som nu kan hända. Någon menar att man genom detta skapar myter om riskerna

och att detta kan bli till en självuppfyllande profetia. Föräldrarna menade att de inte fick höra vilken spännande period detta faktiskt är i livet att leva med sin tonåring och dennes vänner.²³

Kanske kan ett annat sätt att närma sig föräldrar vara att ge dem stöd i hur man gör laddade frågor pratbara, för att inte hamna i en låst dialog med sina tonåringar.

- Hur är balansen mellan att förebygga mobbning och att stärka goda samspel och relationer mellan elever och mellan lärare och elever? Hur mycket av skolans strategi mot mobbning inriktas på att bota symptomet respektive att arbeta med orsakerna bakom?
- Hur är balansen i undervisningen om sexualitet och samlevnad mellan att förmana och berätta om risker/sjukdomar och att ge stöd och förmedla positiva aspekter på sexualitet och samlevnad?
- Hur är balansen i undervisningen om tobak, alkohol och narkotika mellan risker och preparatkunskap och att förstå sig själv bättre, sina handlingar, sina bevekelsegrunder? Ges möjlighet att reflektera över båda negativa och positiva effekter av t ex alkohol?
- Vilken kunskap har skolpersonal om skolklimatet? Hur får man denna kunskap?
- Hur är ansvaret för arbetet med de grundläggande värdena och hälsa – vilar det på några få eller ser alla det som sitt ansvar?

²³a.a. 2000

Barn- och ungdomsperspektivet

Att kunna påverka – en del av hälsan

Enligt läroplanen skall eleven få allt större inflytande med stigande ålder och läraren skall se till att eleverna får ett reellt inflytande på arbetssätt, arbetsformer och undervisning. Demokrati ur ett skolperspektiv handlar både om rättigheter och skyldigheter, dels om den representativa demokratin som elevråd, klassråd och hur dessa utvecklas och utvärderas, dels om att delta i en dialog om det som känns viktigt för elevens studier, om studieplanering, inflytande över genomförande och upplägg etc.

Att bli sedd, hörd och respekterad är vad inflytande och delaktighet i hög grad kretsar kring. Det är motsatsen till begrepp som intolerans/ utanförskap och förtryck/underordning, vilka är detsamma som kränkningar och en dålig arbetsmiljö.

Att eleverna kan påverka sin situation och ta ansvar för sin arbetsmiljö har flera skolor tagit som utgångspunkt för det främjande arbetet. Där ges mobbstoppare, kompis-i-skolan, mombus (mobbningsombudsman) och kamratstödjare ett uppdrag och de får utbildning i att upptäcka om kamrater har relationsproblem. Deras uppgift är att i sådana situationer kommunicera till vuxna på skolan om problemen. De ingår i eller har på annat sätt själva stöd i skolans antimobbningssteam. De behöver vuxenstöd och får särskild utbildning för att klara dessa uppgifter.

Att utveckla elevernas frågor

För att i undervisningen belysa olika teman om hälsa utifrån elevernas egna tankar och erfarenheter är det relativt många lärare som idag låter eleverna anonymt skriva ned sina frågor. Men om eleven skriver t ex "preventivmedel", som en fråga man vill ta upp, är det upp till läraren

om eleverna kommer att "informerar" eller ges utrymme för reflektion där preventivmedel kan sättas i relation till den unges egna funderingar. Läraren kan sedan med varsam hand leda samtalet vidare. Detsamma gäller självklart också för undervisning om tobak, alkohol och narkotika. Läraren kan välja att stanna vid teknik och medicinska aspekter eller också lyfta fram ett främjande perspektiv som kan stärka den unge och öka hans eller hennes förmåga att skydda sig eller utsätta sig för risker. "Jag vill diskutera mera "varför", vi vet redan det mesta", säger flera intervjuade elever.

När det gäller elevperspektivet på undervisningen är det således en balansgång mellan att låta eleverna styra och att läraren själv styr. En lärare uttryckte detta på följande sätt: "Som lärare är man ett slags neutrum som man kan ställa alla dumma frågor till. Jag tycker inte att det är svårt att nå eleverna men det är viktigt att de känner att "mina" frågor duger. Jag kan också vara tolk för någonting som jag vet att någon inte vågar ta upp." Homosexualitet är t ex en sådan fråga, som för många är laddad i tonårstiden, och som läraren bör ta initiativ till att diskutera – om det inte kommer från eleverna själva. Granskningen visade emellertid att det fanns en ny öppenhet, åtminstone hos eleverna. Eleverna nämner själva de olika TV-såporna som en bidragande orsak till den öppenheten.

Två reaktioner

Låt oss ta granskningsresultatet av undervisningen i sexualitet och samlevnad för att åskådliggöra skillnaden mellan två elevgrupper: de som fått en rik och varierad undervisning i sex- och samlevnadsfrågor respektive de som inte fått det. Dessa två grupper kan även förstås utifrån undervisning om tobak, alkohol och narkotika och ur ett mobbningsperspektiv. Det handlar mycket om att utveckla en tillit mellan den vuxne och barnet/tonårningen. Etableras en sådan tillit ger det också effekter på lärandet över huvud taget.

De elever som haft en traditionell undervisning om sexualitet och samlevnad, kan säga att det räcker med den undervisning de fått. "Man får veta precis allt i Frida och Veckorevyn. Det räcker", sa några flickor i nian. Förväntningarna var lågt ställda och tilltron till goda samtal med vuxna var inte stor. "Säg vem, som skulle kunna ge oss

Det bästa med sex- och samlevnadskursen var att man fick veta vad andra tänkte.

flicka, 8:an

Det slutar alltid med att lärarna säger, 'det här måste med.

pojke, 8:an

De frågade oss vad vi ville ha – och de gjorde också så.

flicka, 9:an

Lärarna hade en plan, men vi gjorde om det mesta.

flicka, gymnasiet

Vissa lärare är verkligen 'over the hill'. Dom snackar inte om verkligheten, dom kan inte förstå oss.

pojke, 9:an

Det är för mycket undervisning om ren kunskap. Det är inte intressant. Man pratar inte om vardagsproblem. Man pratar inte!

flicka, gymnasiet

Det kan bli fantastiska diskussioner om t.ex. homosexualitet. Många av de här lite "machokillarna", de tycker ju att det är äckligt, men sedan när vi diskuterar och jämför hur man ser på homosexualitet bland tjejer, då kan det ibland hända att de säger att "Det här måste jag tänka om på" och då upplever man ju att gruppedagogik, lyssnandet och diskussionerna är fantastiskt.

lärare,
i kvalitets-
granskad skola

undervisning bland lärarna, jag kan inte peka på nån", sa en grupp pojkar i nian. Men de kan också uttrycka en längtan om att få något som de blivit utlovade eller som de vet att parallellklassen fått.

De kan också vara trötta på innehållet, som de kan tycka vara "formellt" och lite medicinskt. "Det måste vara sådant som får en att fundera mera", sa några flickor i en gymnasieskola.

Om undervisningen i gymnasiet blir för lik den eleverna fått på grundskolan blir de trötta och slår dövörat till. De har redan blivit "informerade" och vill inte höra samma sak ytterligare en gång. Som denna pojke: "Använd kondom, använd kondom, skippa självklarheterna!"

De elever som hade en bra undervisning i sexualitet och samlevnad med mycket tid för samtal och med varierade arbetssätt, har helt andra förväntningar på vuxna. De visste att de kunde få ut något av dessa samtal. Framför allt gruppsamtalen var uppskattade, eleverna kände sig trygga i grupperna och tyckte att ledarna var bra.

Eleverna hade många idéer om undervisningen och hur man kunde utveckla denna, vilket nog kan ses som ett resultat av det arbete man bedriver på skolan. I utvärderingarna uttryckte många elever att de ville ha mera för "man hann inte prata om allt". Eleverna uppfattade också att de hade stort inflytande på de teman som togs upp, i synnerhet i gruppsamtalen.

Elever som gått i gymnasieskolor med obligatoriska kurser i sexualitet och samlevnad eller livskunskap, talar uppskattande om dessa, eftersom de fått diskutera mycket. Flera av dem som går på naturvetenskaplig linje med olika inriktningar verkade dock sakna diskussioner i sina ämnen. "Det är det roligaste som finns att diskutera, och det här är det enda ämne vi fått göra det i", sa en flicka i årskurs 2 på gymnasiet.

Trovärdighet och tillit

I Skolverkets tidigare utkomna referensmaterial lyfts trovärdigheten fram som hälsoarbetets men också värdegrundsarbetets skakillshäl. Undervisningen ställer krav på ett öppet, nyfiket lyssnande, där den vuxne utgår mer från ungdomars frågor än de vuxnas föreställningar om vad som är viktigt för ungdomar. Det ställer krav på medvetenhet och ett gott samspel mellan den vuxne och den unge. Trovärdigheten hänger således ihop med den tillit som kan skapas mellan den unge och den vuxne. Om den vuxne inte respekterar och lyssnar, så kan resultatet bli att eleven inte vill ha mer vuxenkontakt.

Trovärdigheten är också central i arbetet med mobbing. Vuxna förlorar i trovärdighet och tillit om de inte "ser" mobbningen, inte ingriper vid mobbing eller tar den på allvar. Att inte ingripa vid mobbing undergräver förutsättningarna för tillitsfulla relationer mellan unga och vuxna.

Lärarens trovärdighet sätts framför allt på prov inom undervisningen i alkohol och narkotika. Att alltför ensidigt belysa riskerna med anton inför en barngrupp, utan att bjuda in till dialog och diskutera om barnens erfarenheter, kan t o m göra det ännu svårare för barnen att i djupet förstå dessa områden. Om tonåringarna upplever att lärarna inte pratar om "verkligheten", utan i moraliserande syfte "upp-

fostrar" dem, är det högst sannolikt att ungdomarna distanserar sig från det som sägs. Undervisningen saknar därmed identifikationsobjekt, som den unge kan använda för att reflektera över sitt eget liv. Risken är att det läraren undervisar om upplevs som något som "inte angår oss".²⁴

- Hur är balansen i undervisningen mellan de vuxnas föreställningar om "problem" och elevernas egna erfarenheter och behov?
- Upplever eleverna att de kan påverka skolans arbete? Har eleverna inflytande inte bara över genomförande utan också planering och uppföljning/utvärdering?
- Har t ex skolans handlingsprogram mot mobbning och främjandet av ett gott skolklimat tagits fram i nära samverkan med elever?
- Hur ser tilliten ut mellan barn och vuxen i skolan?

Exempel på frågor som ställdes till elever i kvalitetsgranskningen:

Vad förväntar du dig av undervisningen (om de kvalitetsgranskade områdena)?

Vad tror du att vuxna tror att du bör veta?

Vad tror du andra behöver veta?

Vad skulle du vilja veta?

Vad får du veta?

Tobak och alkohol men också sexualiteten kan i tonårstiden utgöra starka vuxenmärkörer. Därför ställer ett arbete med dessa hälsoområden stora krav på medvetenhet hos de vuxna.

Det finns en känslighet i tonårstiden, en protest mot vuxenvärlden. Ungdomar har i intervjuer kunnat i detalj beskriva hur de vill att föräldrar skall prata med dem för att de skall lyssna på vad föräldrarna har att säga.

Ett barn som inte trivs i skolan, som inte har någon bra kontakt med lärarna vill ännu mindre göra 'som skolan säger'. Samspelet mellan den unge och de vuxna är kanske därför det mest centrala att bygga vidare på i all hälsoundervisning till unga människor.

ur "Man vet inte var trappstegen är i livet"

²⁴Nationella kvalitetsgranskningar. Skolverket. 2000.

Det är a och o – samtalet. Kompetensen är ojämn, det är inte fulländat och vi pratar mycket om det. Vi skall nu gå in timplanelöst och det ser vi som en stor fördel. Då kan vi spela mycket mer på de möjligheter som det ger oss och få utrymme i dialogen. För dialogen är förutsättningen om vi skall kunna utveckla barn, att arbeta från nuet och bakåt och framåt.

Vi försöker utbilda lärarna att använda dialogen i större utsträckning och våga ta upp och diskutera de svåra och djupare frågorna. Vi försöker också kompetensutveckla genom våra etikombud i alla arbetslag. Genom dem vill vi bitta den röda tråden från förskolan och upp genom gymnasiet. Det är en del av vårt värdegrundsarbete.

rektor, 7-9-skola

Synen på lärande – hur varierad är undervisningen?

Ny kunskap skapas i samtalet

Hälsoundervisningen ser olika ut och vilar på olika kunskapsyn. Eleven kan "informas" eller uppmuntras att "tänka till själv". "Vi lär känna världen och oss själva genom att reflektera, interagera och samtala med andra människor. Vår bild av oss skapas i hög grad genom de reaktioner vi möter på hur vi agerar och inte sällan resulterar samtal med andra i självreflektion, där individen gör upptäckter om sig själv och/eller sitt professionella jag", skriver professor Roger Säljö. Han fortsätter:

*"Genom reflektion kring hur vi fungerar och hur andra uppfattar oss, blir det möjligt för individen att distansera sig från sitt eget handlande och göra det till föremål för eftertanke. Men också sådan eftertanke och reflektion är en språklig handling och förmågan att iakttä och förstå sig själv utvecklas också den i samtal med andra människor i vår närhet."*²⁵

Kunskap, självkänedom och inlevelseförmåga är komponenter som ett gott samtal präglas av. Intervjuer med samtalsledare visar på olika erfarenheter som gör samtalet betydelsefullt som metod. Flertalet av de tankar som förs fram rör också arbetet med värdegrunden.

Samtalsledarna, de flesta lärare, menar att i samtalet kan flickor och pojkar bli behandlade som vuxna. De blir lyssnade till och åsikter och tankar blir bemötta (förhoppningsvis) med respekt och lyhördhet, vilken kan öka den unges känsla av att vara värdefull. Eleverna ser nya sidor hos varandra, både av det som är likt och olik. Det ger ökad självkänedom men också en större förståelse för varandra – och i

slutändan en ökad empati hos de som samtalar.²⁶

Samtalet spelar också en viktig roll för att utveckla demokratisk kompetens. Det deliberativa samtalet lyfts fram inom demokratiutredningen – ett begrepp som bland annat demokratiutredningen och Skolverket har använt.²⁷ Det är ett samtal där olika perspektiv och åsikter synliggörs och bryts mot varandra i syfte att öka förståelsen för olika uppfattningar.²⁸ Förståelse är en central aspekt i demokratisk kompetens. Skillnaden mellan förståelse och kommunikation kan beskrivas som att förståelseakten kräver kommunikation medan kommunikation inte kräver förståelse.²⁹ Förståelsen gör det möjligt att koordinera våra handlingar till demokratiska handlingar, t ex att vilja lyssna, till skillnad från att på ett tekniskt sätt ha lärt sig att lyssna eller se ut att lyssna. Det innebär en vilja att ta in andras perspektiv, att kunna se att det ger ett mervärde i form av ökad förståelse.³⁰

När man talar om det deliberativa samtalet, ses samtalet som en process, ett sätt att samtala, utan att någon lägger en värdering i vad man samtalar om. Även om strävan är att göra såväl egna ställningstaganden som gemensamma överenskommelser, är huvudsyftet att lyfta fram olika argument och olikheter.³¹ En rektor uttrycker detta med andra ord: "Jag tycker våra barn är bra på att argumentera, vi tränar mycket retorik. Och när de hamnar i konflikter tycker jag att de kan lösa dem. De behöver inte slåss, för de kan argumentera."

Margareta Eriksson skiljer i sin bok "Kvalitetstänkande skola" på dialog och diskussion. I en verklig dialog, menar hon, blir det ett möte, man lyssnar förutsättningslöst på varandra och reflekterar över det sagda utan att behöva polemiserar. I centrum för dialogen står lärandet, i diskussionen är det mera handlingen. I dialogen är olika alternativ intressanta och möjliga, i diskussionen granskas och värderas olika alternativ.³² Självklart är det ett växelspel mellan dialog och diskussion, men i samtal om frågor som rör olika värdegrunds- och hälsofrågor kan det vara viktigt att känna igen skillnaderna.

Även om samtalet är viktigt som möjlighet till att reflek-

²⁵ Säljö R. Samtal som kunskapsform. 1996.

²⁶ Nilsson A. Man vet inte var trappstegen är i livet... 1999.

²⁷ Amnå E. Det nya folkstyret. Demokratiutredningens forskarvolym VI. 1993.

²⁸ Skolverkets strategi för arbetet med de demokratiska värdena. 2000.

Modigh F. Med demokrati som uppdrag. 2000.

²⁹ Lundahl C. Hur fostrar skolan? 2000.

³⁰ Asplund J. Om hälsningsfraser, mikromakt och asocial pratsamhet. 1987.

³¹ Englund T. Paper vid nordisk pedagogisk konferens. 2001.

³² Eriksson M. Kvalitetstänkande skola. 1998.

tera i skolan, så framhåller eleverna i kvalitetsgranskningen att det är variationen av metoder som är viktigt. Elever är olika och de lär sig på olika sätt och därför behövs en variation – föreläsningar, samtal, rollspel, eget projektarbete etc.

Den undervisning som i granskningen kallats ”rik och varierad” använder sig av en uppsättning av olika arbetssätt. Det kan vara temaarbeten där problembaserat lärande tillämpas, diskussioner i stora grupper, diskussioner i pojk- respektive flickgrupper, blandade grupper, teater, drama, rollspel, värderingsövningar, film, debatt och utfrågning. Cirka en tredjedel av de granskade skolorna hade etablerade samtalsgrupper. Flera av grupperna har initierats på grund av olika ”problem” i flickgruppen.

Osäkerhet kring samtalet

Läraren blir en vägledare och de erfarenheter eleverna får av ett gott samtal i skolan kan sedan bli vägledande för kommunikation med andra både inom och utanför skolan.

Det finns en stor osäkerhet kring samtalet som metod, det visar bland annat intervjuer med ett par rektorer inför denna skrift. Blir eleverna alltför mycket lämnade i samtalet utan en vuxen handledare, kan det ibland vara svårt att upprätthålla en jämlik dialog. Och man kan självfallet fråga sig, vem äger ordet i samtalet och vem sätter ramarna för vilka samtal som skall föras? Det är lätt att någon tar makten över samtalet och bestämmer dagordningen.

Den vuxne kan också ha svårt att själv leda samtalet

och många lärare uttrycker behov av handledning och/eller kompetensutveckling. Hinder som också anges är ny organisation med arbetslag, som ännu inte har hittat sina former, bristande samordning och samarbete. Brist på lokaler kan också försvåra.

Trots denna utveckling försöker många lärare hålla fast vid en undervisning som är resonerande och bygger på samtal med eleverna, där deras egna frågor och funderingar står i centrum för lärprocessen. Elevintervjuerna som gjordes i kvalitetsgranskningen visade att eleverna efterfrågade ännu mer av en sådan undervisning.

I undervisningen om hälsa och värdegrund används ofta en hel del värderingsövningar. Övningarna syftar till att ge elever möjlighet att ”ta ställning” och diskutera olika värderingar och åsikter. Dessa diskussioner kan i sin tur leda till en djupare dialog men om tiden blir för knapp och gruppen är för stor kan det bli svårt att få igång sådana samtal.

Intervjuerna med gymnasieeleverna visade att de ville bli tagna på allvar. Blev det alltför mycket lek reagerade de – ”varför måste allt vara så käckt”. Det visar på svårigheten att ta in personer utifrån för att ”riva av” ett hälsområde med några övningar på två timmar. Eleverna ställde krav på kontakt och att det verkligen blev ett möte, ett utbyte av tankar och erfarenheter. ”Jag skulle hellre vilja prata med min spansklärare”, sa en flicka på gymnasiet.

Jag älskar att diskutera och argumentera, men får aldrig göra det här i skolan.

flicka, gymnasiet

Det gav inte så mycket, vi fick ibland frågor med fyra alternativ och skulle ställa oss i olika hörn. Det blev ofta så att man tyckte som de andra.

flicka, gymnasiet

- Vilka olika former för lärande erbjuds? Hur stora är variationerna?
- Hur ges eleverna möjlighet att känslomässigt bearbeta och reflektera över frågor som rör deras liv, hälsa, relationer till omvärlden mm?
- Hur ges möjlighet till konfliktbearbetning och samtal som syftar att skapa ett gott klassrums- och skolklimat?
- Vad i klassrumsklimatet stimulerar eller hindrar öppna, reflekterande samtal?
- Hur mycket stöd får skolpersonal att utveckla samtalet i undervisningen?
- Hur är makten fördelad på skolan mellan de vuxna och mellan de vuxna och eleverna – och vad får det för konsekvenser för klassrums- och skolklimatet?

De på sambälls- och naturprogrammet, de anses vara 'de normala'. Vi på fordon anses vara 'de farliga'. 'Vi är 'djuren'. Esteterna, de är 'de knäppa'. En gång hade man satt upp en lapp hos oss, 'mata inte djuren'.

pojke, gymnasiet

Enligt jämställdhetslagen avses med sexuella trakasserier "sådant ovälkommet uppträdande grundat på kön eller ovälkommet uppträdande av sexuell natur som kränker arbetstagarens integritet i arbetet."

Jämställdhetslagen omfattar inte eleverna, men flera skolor har börjat bli uppmärksamma på detta och utformar en lokal handlingsplan mot sexuella trakasserier som även omfattar eleverna

Medvetenhet om jämställdhet

Tre "ingångar"

Det var främst granskningen av sex- och samlevnadsundervisningen som tydliggjorde jämställdhetsperspektivet. Men även undervisningen om tobak, alkohol och narkotika och området mobbning kan självklart granskas utifrån detta perspektiv. Jämställdhet är ett vitt begrepp. Det har anknytning till hur pojkar och flickor bemöts i klassrummet och hur innehållet i läromedel avspeglar både kvinnors och mäns liv och olika erfarenheter.

Men jämställdhet har i skolan även anknytning till arbetsmarknad eller val av olika gymnasieprogram och utbildningsinriktningar. I granskningen koncentrerade vi oss på tre "ingångar", vilka hjälpte oss att bena upp detta vida begrepp.

- Jämställdhet i relation till den lärande miljön och det informella lärandet.
- Jämställdhet i relation till hur flickor och pojkar uppmärksammas.
- Jämställdhet i relation till hur innehållet i undervisningen kopplas till frågor som rör kvinnlig och manlig identitetsbildning.

Det informella lärandet

Den lärande miljön omfattar både ett formellt och ett informellt lärande. Det är det informella lärandet som många gånger kan vara svårt att uppfatta för skolpersonal. Det är allt det som händer när de vuxna inte är med, i skolmatsalen, på raster, i korridoren, i omklädningsrum,

på toaletter etc. Det är också här som kränkande behandling oftast sker – utan att de vuxna är närvarande. Informellt lärande kan också avse det lärande som sker t ex i klassrummet men som läraren inte uppmärksammar.

De öppna konflikterna är vanligast bland yngre elever. Där har personalen god beredskap att både upptäcka och lösa dem. Det visade sig att i årskurserna F-3 fanns den största medvetenheten om jämställdhet hos lärarna. Men ju äldre barnen blev desto mer dolda och hårdare kunde kränkningarna bli – och desto svårare för de vuxna på skolan att upptäcka och ta itu med dem.

Granskningen visade att många skolor utgår från att kränkningar inte kommer att uppträda. I och med det har man heller inte utvecklat kompetensen att ta hand om dem. Lärarna uttryckte ofta att de behöver stöd i att hitta sätt att hantera konflikter i vardagen.

Ett exempel på informellt lärande

Det informella lärandet med anknytning till värdegrunden fanns det gott om exempel på i kvalitetsgranskningen. Nedan har en av inspektörernas rapporter om undervisningen i sexualitet och samlevnad bearbetats för att närmare illustrera hur arbetet med värdegrunden hänger nära samman med en diskussion i skolan kring områdena sexualitet och samlevnad.

Skolan nedan är en gymnasieskola med speciell inriktning. Vissa av eleverna kommer från olika orter i Sverige. På skolan finns ett formellt och ett informellt lärande i synen på allas lika värde. Kunskapsområdet sexualitet och samlevnad verkar för skolans personal så självklart att "man är inte ens medveten om att man tar upp det" samtidigt som det finns ett informellt lärande som pågår i flickors och pojkars miljö, där en del flickor är extra utsatta.

Ur inspektörsrapporten:

Det framkommer upplevelser av statuskillnader mellan elevgrupper på skolan. Skillnaderna beror på program- och/eller könstillhörighet samt om eleverna är riksintagelever eller hemmahörande i kommunen. Pojkar med hög status (utifrån elevernas egna upplevelser av hierarki mellan programmen) har gene-

relt större möjligheter att sammankopplas med (förmodad) sexuell aktivitet utan risk för negativ rykesspridning. Det omvända gäller för flickor. Ett exempel är risken att som flicka på programmet HR (hotell och restaurang) få ryktet om sig att vara 'HoRa' eller blir kallad 'slampa'. Överbuvudtaget verkar risken för flickor större jämfört med pojkar att bli utsatt för negativ rykesspridning kopplat till området sexualitet.

Intervjuade elever verkar ha en klar bild av vilka program/elevergrupper som har högre status än andra på skolan och var man själv befinner sig. Trots detta uppfattas det inte som något större problem av en del, medan andra kommer på orättvisor inom några olika områden. Främst gäller detta de intervjuade flickorna. Det rör rykesspridning men också sexuella trakasserier, som könsord som kan upplevas kränkande, 'tafsning', med mera. En del flickor anger att det är 'mycket jobbigt' men uppfattas ha vant sig vid förekomsten. Andra säger att det mest förekom på högstadiet. En del reagerar mycket starkt och menar att det är orättvist att 'killarna kan ta mer plats' - utan att få dåligt rykte. Några menar att 'killar behöver få en annan syn på tjejer' samt lära sig 'att tjejer inte kan behandlas hur som helst'.

Samtidigt sägs av både flickor och pojkar att man umgås bra tillsammans. 'Att det alltid varit så.' I personalgruppen uppfattar man det i stort som om elever trivs bra på skolan och 'är mycket kompisar med varandra'. Från skolhälsovården omnämns att pojkar - och möjligen att vissa pojkar mer än andra - har 'fritt spelrum' på bekostnad av flickorna. Samtidigt sägs att flickor idag är 'enormt verbala' och att ingen 'kan sätta sig på dem'.

Utifrån exemplet kan frågor om värdegrunden kopplas till frågor som rör hälsa. Speciellt fokus i detta exempel är den grundläggande utgångspunkten om allas lika värde.

Frågor man kan ställa sig på denna skola är till exempel:

- Är flickor och pojkar lika mycket värda och behandlas de lika på detta gymnasium?
- Vad finns det för föreställningar om kön och synen på kvinnlig och manlig sexualitet, och hur upprätthåller skolan dessa föreställningar?
- Hur ser handlingsutrymmet ut för flickor respektive pojkar?

- Hur förhåller eleverna sig till varandra på olika program?
- Hur upprätthåller t ex flickorna själva bilden av att inte vara lika mycket värda som pojkarna?

Könsord – att tolkas i sitt sammanhang

Könsord i språket har varit föremål för diskussioner både i media och mellan skolledning, lärare, elever och föräldrar i skolan. Drygt hälften av de granskade grundskolorna uppgav att könsord förekom i språket. Det förekom mest i sjuan och åttan i grundskolan för att tona bort något i nian. I gymnasiet var könsord inte vanligt förekommande. Två av gymnasieskolorna uppgav dock att det fortfarande var relativt vanligt. Dessa två skolor hade inte en utvecklad strategi kring de frågor som rör de grundläggande värdena inom skolan.

Intervjuerna visade på två reaktioner hos eleverna. Både flickor och pojkar ansåg att "tonfallet" antydde vad könsorden stod för. Könsorden bör därför tolkas i sitt sammanhang.

Att skrika könsord kan vara ett sätt att uttrycka vrede och ilska, som svordomar. "När jag blir så arg, så arg och jag vet inte vad jag skall säga, då skriker jag hora, men det kan jag lika gärna göra till en pojke", sa en pojke i femman. Ofta ropas de då rakt ut, utan att de riktas mot någon. Att skrika könsord kan också stå för en protest mot vuxenvärlden, som står för helt andra värden.

Det finns en "laddning" kring sexualiteten, speciellt om den är omgärdad med tabun. Könsorden kan vara ett sätt att "chocka" vuxenvärlden, ett sätt att frigöra sig, ibland t o m för att få kontakt.

Men tonfallet kan också vara sådant att könsorden blir ett sätt att förnedra den andre. Att ta hedern av någon. Könsorden blir då en kränkning, en könsmobbing. I en granskad skola gick åtta flickor hem, de var trötta på att bli kallade hora och de tyckte att skolpersonalen inte brydde sig tillräckligt.

Samtalen med lärare och elevvård visade att de ibland stod handfallna. Hur ska man tolka språkbruket? Hur ska man tackla det i skolan? Det är en balansgång mellan att å ena sidan tolka könsorden som svordomar, å andra sidan

På många sätt speglar könsorden de orättvisor som finns mellan könen. Bög, fitta, hora bär på en värdering av vilka grupper som är marginaliserade i samhället – kvinnor, homosexuella eller handikappade ("CP"). Däremot sägs ofta "Det är stake i dig", vilket ger helt andra signaler. Könsorden speglar på så sätt den rådande könsordningen.

ur Rapport från kvalitetsgranskningen av undervisningen om sexualitet och samlevnad

Jag gjorde något roligt, det var med en sjuva och en nia, det var när vi läste om adjektiv. Då skrev vi upp alla adjektiv som de använde mot varandra på tavlan. Och det kom hur mycket ord som helst och hur vidriga ord som helst. Och de i sjuan bojtade ivrigt:

'Du kan väl säga dom! Du kan väl säga dom!' De ville höra dem från min mun men jag sa dem aldrig. Men jag skrev upp dem och sedan var det kvar på tavlan. Sen kom nian in och skrattade överlägset åt de här orden. Det var någonting som de hade lämnat bakom sig, de tyckte det var töntiga ord. Och så skrev jag upp deras adjektiv och det var helt andra ord. Sen fick sjuan titta på dem.

lärare i kvalitetsgranskad skola

Just detta att få prata om hur killar känner, om man som tjej säger nej, det är viktigt.

flicka, gymnasiet

som kränkningar, som en del av en könsmobbing. Eleverna uttryckte tydligt att de ville att lärarna "skulle ta itu med språket". Lärarna uppfattade att de gjorde det, "vi har nolltolerans", "vi säger till" – men eleverna menade att de ville att lärarna skulle ta itu med könsorden på ett djupare sätt. En väl genomtänkt sex- och samlevnadsundervisning saknades på flera av de här skolorna. En sådan undervisning skulle kunna vara ett redskap att diskutera sexualitet och relationer på ett annat sätt, vilket kan ladda ur orden och också skapa ett bättre samspel mellan flickor och pojkar.

Man kan säga att lärarens uppgift borde vara att skapa möjligheter för ungdomar att komma fram med sina uttryck och att kontrastera dessa. Flickor och pojkar måste få möjlighet att berätta och utveckla sitt tänkande i relation till andras tänkande, istället för att vuxna börjar undervisa och moralisera.

Att uppmärksamma bäge könen

Samspelet mellan flickor och pojkar var mycket gott på flera skolor. Klyftan mellan pojkar och flickor var inte stor och könsord inte vanligt förekommande. Gemensamma aktiviteter hade också lett till att flickor och pojkar lärt känna varandra bättre. I en tredjedel av skolorna arbetade man med smågrupper antingen könshomogena eller blandade. Störst medvetenhet om jämställdhetsfrågor fanns hos lärarna som arbetade inom skolåren F-3. Man såg till flickors och pojkars olika behov och till deras position i klassen.

De lärare som hade pojkdominerade åldersblandade klasser kämpade med att förverkliga jämställdhet i klassrummet, med skiftande framgång. Det var en balansgång att tillfredsställa de nioåriga flickornas behov av att "få veta mera" och de sexåriga pojkarnas behov av att förmedla vad de känner och tycker på sexåringars vis. Blev det riktigt olyckligt fick varken sexåringen eller nioåringen någon plats.

Om klyftan var stor mellan pojkar och flickor så var tonen då också råare. Skolan hade t ex inte satsat på några gemensamma aktiviteter. Samtal om sex- och samlevnadsfrågor förekom i stort sett inte alls, vilket också ledde till att bilderna av varandra kan blev otydliga.

Ett tänkande kring genus är således inte speciellt utbrett i årskurs 7-9 i grundskolan och gymnasiet men i lärarintervjuerna framkom funderingar om att vilja arbeta annorlunda, som denne manliga biologilärare för årskurserna 7-9. "Jag tycker egentligen att flickorna blir sämre tillgodosedda i och med att jag är man. Jag skulle vilja arbeta med en kvinnlig lärare, men det har varit så svårt att ordna. Kanske blir det bättre när vi har organiserat oss färdigt i arbetslag". Liknande funderingar fanns också hos kvinnliga lärare, när de såg vissa pojkars stora behov av att få identifiera sig med en man.

I granskningen av området sexualitet och samlevnad blev det uppenbart att det som flickor erbjöds inte erbjöds pojkar. Det är påfallande hur skolor satsade på "tjejgrupper" i syftet att "stärka flickorna" medan ingen liknande uppmärksamhet riktades till pojkar. "Vi fick inget. Den filmen vi såg var inte alls en sådan som dom (i tjejprojektet) fick se." På en annan skola anordnades en tjejdag, som blev en succé, en teatergrupp hade "en bejublade föreställning". Flickorna

fick lunch på stadens hotell och fick därefter lyssna på flera föredrag som lyfte fram kvinnans situation. Pojkarna kommenterade denna dag med att de också skulle behöva en sådan dag. "Vi hade idrottsdag och fick träna oss att skjuta i skogen...vi fick kondomer också", sa en pojke.

Utbildningsinspektörerna frågade sig, vem stärker pojkarna? Eller är allt tal om att stärka flickorna ett uttryck för att flickor är "offer"? Att de är viljelösa, inte handlingskraftiga eller kapabla att ta ansvar för sina liv. Om flickor enbart skildras som att de behöver stärkas, hur framställs då bilden av pojkarna? Ser vuxna på dem som förövare? Behöver inte pojkar också stärkas eller har de redan en tillräckligt god självkänsla?

Arbetet med jämställdhet i skolan är svårt, eftersom det ställer krav på skoledning och lärare att kunna omfatta bägge könen. Alltför mycket fokusering på kön kan leda till stereotyper med negativa innebörder. I arbetet med att uppmuntra de tysta flickorna glömmar vi lätt de tysta pojkarna. När vi dämpar de högljudda pojkarna, glömmar vi lätt de högljudda flickorna.

Att enbart ha flickor och pojkar åtskilda – utan att låta dem mötas i en diskussion – kan göra att positionerna inom skolan blir fortsatt låsta. Rigida tankespår kring det motsatta könet bottenar ofta i en okunskap och omedvetenhet om vad flickor resp pojkar tycker och tänker.

I ett historiskt perspektiv har riskperspektivet dominerat både alkohol- och sexualundervisningen i skolan. Flickor har varit den grupp som hälsoundervisningen skall riktas till. Flickorna skall skyddas, mot pojkarna. ”Pojkar gör flickor med barn, flickor blir med barn”...Flickorna behöver informeras, men inte pojkar-na. Pojkars sexualitet och även bräckliga självkänsla kan på så sätt osynliggöras.³³

Innehåll i relation till kvinnligt/manligt

Människors förmåga till samspel är intimt förknippade med individens identitetsbildning. Det innebär att elever behöver få möjlighet att diskutera olika företeelser utifrån kvinnliga och manliga erfarenheter.

- Belyses i innehållet föreställningar om manlig och kvinnlig sexualitet, föreställningar om manligt/kvinnligt alkoholbruk/tobaksbruk?
- Kopplas bruk av alkohol, tobak och sexualitet till vuxenblivandet (som den unges identitetsmarkör)?
- Präglas undervisningen av en medvetenhet om genus, dvs uppmärksammas flickors resp pojkars liv och erfarenheter?
- Reflekterar skolan över flickors och pojkars både lika och olika sätt att kränka varandra och att lösa konflikter?
- Är skolan i sig en stödjande miljö som främjar goda samspel mellan flickor och pojkar?
- Hur tacklar skolan uppdraget att utveckla elevernas sociala och demokratiska kompetens?
- Hur ser det informella och formella lärandet ut kring jämställdhet?

Eftersom det främst var undervisningen i sexualitet och samlevnad som granskades utifrån ett jämställdhetsperspektiv inskränker sig exemplen till detta område. Men självklart rör det andra ämnen liksom arbetet mot mobbning samt undervisningen i tobak, alkohol och narkotika.

I knappt hälften av grundskolorna, i klasserna 7-9, utgick undervisningen i sexualitet och samlevnad från biologiämnet i åttan. Tonvikten låg på kropp och biologi och knappas något utrymme alls gavs för att belysa olika teman utifrån ett kvinnligt respektive manligt perspektiv. Det samma gällde för området tobak, alkohol och narkotika, som mycket mera skulle behöva belysas utifrån kvinnliga och manliga föreställningar.

Kunskap om kroppen är självklart viktig för barn och ungdomar, men det handlar framför allt om hur läraren sätter in kropp och anatomi i ett sammanhang, där den unge känner igen sig och kan bearbeta ”stoffet”. Om undervisningen till största delen sker i helklass kan kunskaperna inte bearbetas känslomässigt och inte relateras till elevernas eget sammanhang. Sexualitet, kropp, preventivmedel, tobak, alkohol, sexuella trakasserier och relationer skärskådas inte tillräckligt utifrån ett tvärvetenskapligt perspektiv där samhällsliga, sociala, psykologiska och antropologiska perspektiv belyses.

Inom SO är vi fyra lärare i svenska som har ett bra samarbete. Vi har haft ett tema där mycket av jämställdhetsfrågor integrerats.

Det började som ett tema kring kostvanor, kropp och anorexi. I takt med att eleverna började läsa artiklar och undersökte synen på kroppen flera hundra år tillbaka kom inriktningen att bli mycket en analys av den kroppskultur vi har idag. Därför kom frågor som rör samlevnad, sexualitet och jämställdhet upp i diskussionerna.

Eleverna arbetar självständigt och mycket varierat och utvärderingar visar bland annat att eleverna vill ha en varierad undervisning. De tre uttrycksätten i alla temaarbeten är läsa, tala, skriva. Temaarbetet utmynnade till slut i en stor utställning där hela skolan inbjöds men också politiker i stadsdelsnämnden. Fast politikerna kom inte.

Arbetslag i kvalitetsgranskad skola

³³ Sandström B. Be open and keep back. 2001.

Ett samtal med fyra perspektiv

Jag tycker det finns många kopplingar mellan mobbing, alkohol och tobak och sex och samlevnad. Allting handlar om relationer. Sex och samlevnad är mer än kondomer och ant-undervisning är mer än alkoholens effekt på kroppen.

I början fick vi alltid utvärderingar som visade att just den del av undervisningen som rörde relationer, falerade. Det andra, det medicinska, preparaten, sjukdomarna m m det kan dom redan, det har vi sett i flera utvärderingar.

I gymnasieskolan behöver man förstå att de fått mycket i grundskolan, det skall de inte behöva höra igen. Utifrån t ex filmen Fucking Åmål kan du diskutera många saker, både mobbing, kränkande behandling, kärlek, relationer, sexualitet, föräldrar, alkohol, drömmar och framtidstro.

rektor i kvalitetsgranskad skola

I granskningen av undervisningen om sexualitet och samlevnad fanns flera goda exempel på samtal. En 7-9-skola på landsbygden får illustrera hur "det goda samtalet" kan gestaltas. Exemplet skulle lika gärna kunnat handla om alkohol där flickors och pojkars föreställningar om ruset skulle kunna ventileras.

Nedan kommenteras ett utdrag ur en av inspektörernas rapporter. Exemplet visar bland annat hur man kan granska och tolka undervisningen utifrån perspektiven.

"Läraren, en kvinna, har lång erfarenhet och genomgått flera olika utbildningar, som hon anser varit avgörande för att utvecklas i ämnet.

Läraren mötte ca 10 flickor i årskurs 8 som just läste tema människokroppen och sex och samlevnad. Innan lektionen hade flickorna formulerat anonyma frågor som var snyggt utskrivna. Dessa frågor skulle vara underlag till lektionen. Vi satt runt ett bord. I tur och ordning fick flickorna ta upp de frågeställningar som de valt ur frågebatteriet tidigare under lektionen. Koncentrationen var total bland alla deltagarna och flickornas raka och ibland " nakna " frågor fick lika raka svar.

I all sin enkelhet blir denna lektion ett exempel på mycket god sex och samlevnadsundervisning.

Här fanns "det goda samtalet" i mötet mellan människor. Ungdomarna ställde sina frågor i vetskapen om att bli respekterade och tagna på allvar. Varsamt ledde läraren samtalet som genomsyrades av ett friskt och tillåtande förhållningssätt, där sexualiteten ses som en tillgång i livet. Jämställdhetsaspekten fanns i samtalet, bl a talade man om 14-åriga flickors och pojkars mognadsnivå.

"Killarna dom kan man ju inte va' med. Dom är ju så barnsliga". I diskussionen som följde belystes för- och nackdelar med äldre kontra yngre killar. Fördelen med äldre killar

var just att de nog förstod mer och kunde kanske lyssna mer. Å andra sidan vill de ju oftare göra mer och då kanske man själv som tjej inte kan med och säga nej. ... Eller i så fall hur säger man nej på ett bra sätt? ... Flera olika förslag föreslogs. Man enades om att 14-åriga killar också hade sina fördelar och man är ju inte sämre bara för att man är ung och barnslig. ..."

Denna undervisning har ett elevperspektiv, eftersom läraren utgår från elevernas nedskrivna frågor. Hon leder varsamt samtalet framåt med stor respekt för var flickorna befinner sig i livet. Undervisningen har ett tydligt främjande perspektiv, dels förmedlas en positiv syn på sexualitet, dels lyfter läraren t ex frågor kring mognad på ett stödjande sätt. Läraren lyfter fram företeelser utifrån både flickors och pojkars erfarenheter – även om hon har endast flickor i gruppen. På det sättet stannar inte diskussionen vid ett förringande av pojkarna, utan olika aspekter på betydelsen av pojkars mognadsnivå sätts i relation till flickornas eget liv. Kunskapssynen vilar på samtal och reflektion, där flickorna kan vända och vrida på det som sägs i gruppen. Ny kunskap har således skapats genom samtalet som form.

På den ovan nämnda skolan var ledarskapet otydligt. Någon större samordning mellan olika ämnen fanns inte. Flera lärare arbetade emellertid med olika teman som rör jämställdhet, media, kroppskultur etc. – men det kom inte alla elever till del. Personalen önskade att de bättre skall kunna ta vara på varandras kompetenser, så att alla elever skulle kunna få en bra sex- och samlevnadsundervisning. Bland annat föreslog de att läraren ovan skulle kunna handleda andra lärare.

Avslutande reflektioner

Frågan om vad det innebär att vara människa i samspel med andra utgör ett centralt element i skolans arbete med mobbning, i kunskapsområdet sexualitet och samlevnad liksom i frågor som rör tobak, alkohol och narkotika. Det finns mer som binder samman dessa fält än som skiljer dem åt.

Glädjen bär framåt

Ett främjande perspektiv i arbetet med mobbning och annan kränkande behandling förutsätter inte endast en handlingsplan mot mobbning utan också strategier för att skapa ett gott skolklimat och goda samspel mellan elever och elever/lärare. De ekonomiska nedskärningar skolor gjort kring det som skapar bra stämning i en skola kan i ett långsiktigt perspektiv bli kostsamma. Skolorna och kommunerna måste ändå i slutändan ta itu med problemen, när de dyker upp – och då kan det krävas andra och betydligt dyrare insatser. I den situationen befann sig flera av de granskade skolorna och kommunerna.

Samspelet på en skola rör även lärarna sinsemellan. Att känna tillit för varandra, att känna trygghet när skolarbetet känns tungt, att ha roligt och trivas tillsammans är ibland underskattat men en viktig väg till ett gott skolklimat och samarbete över ämnesgränser. Eller som en rektor uttrycker det: "Om lärarna trivs på skolan, sprider det sig också till eleverna. Är de glada smittar det till andra. Får lärarna ingen bekräftelse får dom i sin tur svårt att bekräfta eleverna."

Det kan därför inte nog understrykas hur betydelsefull stämningen i skolan är för att både elever och lärare skall må bra.

Specifikt och generellt om hälsa

När undervisningen om sexualitet och samlevnad samt tobak, alkohol och narkotika integreras i olika ämnen läggs tonvikten på det främjande perspektivet. Då arbetar man ofta tematiskt, där eleverna ges utrymme för reflektion och frågorna speglas utifrån många olika perspektiv.

Ett främjande perspektiv förutsätter således att undervisningen speglar flera av de valda perspektiven

som tidigare presenterats; att eleverna har inflytande på planering, genomförande och uppföljning, att de tillåts reflektera utan att mötas av moraliseringar, att de får möjlighet att koppla teoretiska utgångspunkter till egna erfarenheter utifrån ett kvinnligt och manligt perspektiv etc.

Idag används många begrepp för att åskådliggöra barns förmåga till att knyta vänskapsband, visa respekt, lyhördhet inför andra; ha förståelse, tolerans, förmåga att kommunicera och ta ansvar för sig själva och andra. Detta framhålls också som mål för skolans utbildning enligt läroplanerna. Granskningen visade att några skolor arbetade konsekvent och med gott resultat med att stärka elevernas sociala och demokratiska kompetens – med ansvarstagande, empati och tolerans.

De pedagogiska strategierna för att bearbeta värderingar och utveckla förhållningssätt handlar om samtal med anledning av händelser i eller utanför skolan, utifrån sagor, litteratur, film, konst likaväl som inom ämnesramar. I förskolan har dessa strategier kommit att handla om att lösa direkta konflikter, förklara regler för samvaro och få barnen att lyssna på varandra. I gymnasieskolan varierar de särskilda inslagen efter utbildningsväg. Projektarbeten kring samtalsgrupper, identitetsutveckling och interkulturella frågor har nämnts.

Det finns flera teman som kan stärka barns och ungdomars hälsa och som kan bli föremål för kontinuerliga samtal mellan elever och mellan lärare och elever. Det kan handla om längtan efter gemenskap, om vänskap, kärlek, avundsjuka, svartsjuka, om intressen, känslor av sorg, vrede, leda, glädje, tomhet, ensamhet, osäkerhet, blyghet. Om rusets betydelse, om fyllan som flyktzon, om kropp, utseende, om sexualitet, manligt/kvinnligt, om framtiden med oro och hopp. Helt enkelt en väv av kun-

Det finns en sak jag prioriterar och det är att personalen mår bra. Mår personalen bra gör också eleverna bättre resultat. Skolan är visserligen inte till för att personalen skall må bra men om personalen trivs gör de ett bättre resultat.

rektor, f-9-skola

Ett råd jag har är att ta kontakt med andra skolor, som gjort något liknande kring livskunskap och höra hur de tänker. Att inte satsa så stort, som vi gjorde i början. Utbildning av lärare är jätteviktigt. Så länge man inte lär sig att samtala om livsfrågor på Lärarhögskolan, så länge måste vi fortsätta att satsa på att utbilda lärarna.

bitr rektor, gymnasiet

Det var bra när vi satt tillsammans och lyfte upp det till medvetandets tröskel. Vi skrev ner det och då kom vi på lite mer också.

lärare i kvalitetsgranskad skola

skaper om livet som man kan få i mötet med kamrater och med de vuxna i skolan.

Livsfrågor

Livskunskap, Liv och Lust, Levnadslära, Samlevnadskurs, Social kompetens, Kompissamtal är olika begrepp kring livsfrågor som utvecklas alltmer ute i landets skolor. Det visade bland annat kvalitetsgranskningen 1999.

Dessa ”kurser” kan ibland vara de enda av ordentliga samtal som elever kan få kring det som rör deras liv och växande, deras erfarenheter av skolans vardag etc. De kan vara viktiga samtal - i en ibland kaotisk skolmiljö, med ständiga vikarier, lärarlösa lektioner och där samordning och samarbete mellan lärare brister.

Strävan enligt läroplanen är att integrera kunskapsmässiga, sociala och demokratiska mål, men det är långt ifrån hur det ser ut i verkligheten, det visade kvalitetsgranskningen. Läraren är organisatör över lärandet och det bör även omfatta det sociala arbetet. Därför kan t ex olika kurser som tar upp livsfrågor vara viktiga delar för att ge barn och ungdomar möjlighet att få tänka kring sig själv, sin omvärld, sina relationer – och om framtiden. För lärare engagerade i livskunskap har det ofta inneburit att arbets sättet i form av samtal och diskussioner spridit sig även till andra ämnen. Säkerheten kring samtalet som metod gör att man även vågar mer i andra ämnen.³⁴

Vid en snabb granskning av olika kurser verkar mycket vara bra och genomtänkt, där relationer, identitetsfrågor och etik löper som en tråd genom de olika teman som tas upp. När det fungerar bra blir dessa samtal ett verktyg för att skapa goda relationer bland barnen. Man lär av varandra, lyssnar på varandra och får stöd i att hitta koderna för vänskap. Amerikanska och även norska studier visar hur samtalet ökar elevernas empatiska förmåga och stärker vänskapen dem emellan. Sådana samtal med fokus på olika teman där relationer och samspel utgör basen – i kombination med att rektor och lärare har en medvetenhet om att skapa ett gott skolklimate – kan vara ett av flera sätt att motverka alla former av kränkande behandling. Det finns ingen skola utan konflikter. Utmaningen för skolan är att lärare och elever lär sig att hantera konflikterna.³⁵

I vissa fall kan emellertid livskunskap enbart utformas till ”drogkunskap” utifrån ett riskperspektiv, där i stort sett inga av de perspektiv som ansågs centrala i kvalitetsgranskningen finns tillgodosedda. Någon utanför skolan kanske har dragit igång en verksamhet med syftet att t ex minska alkoholbruket. Det har då inte blivit en gemensam process hos skolledning och lärare där alla tillsammans diskuterar mål, perspektiv, förhållningssätt etc. Risken finns att det blir den enskilda lärare som tar ansvaret istället för att dessa frågor genomsyrar all verksamhet i skolan.

Granskningen visar också att på flera skolor pågår ett arbete kring ”Etik och moral”. Den etik och moraliskussion som förs bland lärare kan lätt få en slagsida åt riskperspektivet. Lärarna är tydliga i det de tar avstånd från i ungdomars verklighet, men de är mer otydliga vad de tar ställning för. Etik blir inte det fria, reflekterande och icke normerande ämne som det bör var. Etik kopplat till moral kan lätt bli trivselregler, keps eller inte keps, eller vett och etikett. Etik är något som är mer bestående medan moral är mer en produkt av tiden. Etik handlar om humanismen och basala mänskliga behov medan moral är normer för uppförande och skyldigheter.

Det går att göra mycket omedelbart

Att bära med sig ett kvalitetstänkande innebär att reflektera över sitt arbete, inte bara när undervisningen pågår utan även efteråt. Och inte bara på ett individuellt plan utan framför allt på ett kollektivt plan, för att få en kollektiv förståelse. ”Man måste tänka tillsammans med andra för att öka sina förståelse. Förståelse kräver tid för samtal, tid för reflektion!” skriver Margareta Eriksson.

”Tankar tar tid! Att tänka dem, att uttrycka dem, att förstå dem, att överföra dem, att få mottankar, att omforma dem, allt detta måste beredas plats, rumsligt, tidsmässigt och mentalt. Det utrymme behövs, om vi ska få struktur på vårt tänkande och förstå det vi tänker om. Möten behövs i många olika konstellationer. Att organisera möten är en ledningssak. Att ta till sig och dela med sig av kunskap och erfarenhet är allas sak.

Att få tiden att tänka tillsammans är en ledningssak, att dela med sig och vara nyfiken på vad andra har att säga är allas sak – det är en av nycklarna i en organisation.”³⁶

³⁴Hill M. Kommande utvärdering av livskunskap i St. Eriks gymnasium, Stockholm. 2001.

³⁵Ogden T. Sosial kompetanse og problemferd i skolen. Kompetanseutviklende og problemløsende arbeid i skolen. 2001.

³⁶Eriksson M. Kvalitetstänkande skola. 1998.

En process

Att ta fram en plan är en kunskapsutveckling i sig. Att förändra den är ytterligare ett utvecklingssteg. Att förnya den innebär att man börjar från en högre kunskapsnivå. Det är en slutsats från granskningen av bland annat området mobbning och annan kränkande behandling. Skolor som har äldre handlingsprogram (från mitten av 1990-talet eller tidigare) har som regel ett snävare sätt att se på både problem och arbetsformer medan de som har förändrat och förnyat sitt handlingsprogram oftare visar på motsatsen. Är planen en tjänstemannaprodukt, som inte förankrats i personalgruppen, blir den mer en hyllvärmarre än ett redskap i det vardagliga arbetet.

En upptäckt för många lärare var att de inte visste om hur "det andra arbetslaget" arbetade. I intervjuerna blandades ibland olika arbetslag och ett förtjust utrop kunde plötsligt höras: "Oh, vad spännande, arbetar du så, det visste jag inte. Så där skulle jag också vilja göra." Genast påbörjades en kommunikativ process, där det "kollegiala" samtalet var i fokus.

Så ett första steg är faktiskt att inventera vad som redan görs, vilket samtidigt reser frågan om hur kunskapsövergripande områden kan förtydligas. En fruktbar väg kan vara att diskutera innehåll och arbetssätt utifrån de fem perspektiv som lyfts fram i denna skrift.

Själens hjälp genom det goda samtalet", enligt Sokrates. Han menar att öppenhet och ärlighet skapar förståelse mellan människor. Vi måste våga samtala med varandra också om känsliga och svåra saker. Ett övergripande mål för vårt arbete är att skapa förutsättningar för sådana goda samtal.

Det är något som många gånger saknas i dagens sambälle som karakteriseras av en strid ström av intryck och information. Ungdomarna befinner sig ständigt i olika vallsituationer som de bör förberedas för att kunna hantera.

rektor, gymnasiet

Vår kursplan har vi format mycket efter läroplanens alla grundstenar. Vi fångade det som fanns i värdegrunden - om människors lika värde och jämställdhet, just för att de andra rektorerna skulle förstå hur allt hänger samman. Och att dessa i sin tur skulle kunna motivera sina kolleger, vid sina program.

Basen i "livskunskapen" finns redan uttryckt i skolans värdegrund. Det är således inget flum, som en del till en början kan tro.

bitr. rektor, gymnasiet

Ett andra steg kan vara att systematisera detta material och påbörja en diskussion kring mål och nedteckna dessa. Frågor att ställa kan vara: Vilka kompetenser vill vi egentligen utveckla hos barnen? Hur får vi ett bra skolklimat och ett gott samspel mellan flickor och pojkar? Hur kan vi fördjupa resonemangen kring de ämnesövergripande kunskapsområdena?

En svag länk har varit elevernas medverkan. Därför framfördes i kvalitetsgranskningen ett förslag att eleverna skall uttrycka och sammanställa sina egna behov och önskemål samt konsekvent vara med vid all planering, genomförande men också uppföljning. Eleverna kan som specialarbeten göra en hel del kring både utvärdering och dokumentation.

Slutligen kan kollegiet ta en gemensam diskussion om kompetensutveckling och samverkan med andra aktörer utanför skolan och om hur utvärdering/uppföljning och dokumentation skall ske. Krävs kompetensutveckling i form av extern utbildning eller räcker det att reflektera och utveckla det "kollegiala samtalet"? Finns det lärare som har lång erfarenhet och som kan ge stöd och handledning till andra lärare?

Skolan – en mötesplats

Utbildningsinspektörerna mötte i sina intervjuer med flickor och pojkar en "samtalstörst", som de många gånger undrade om eleverna fick utlopp för. Lusten att reflektera med en vuxen fanns hos de intervjuade. Hade man känt på hur det var att bli sedd och få svar av en vuxen, då skapade det också både förväntningar och en längtan av att få mera.

Vi lever i en tid av ökad individualisering med nya prestationskrav, som inte fanns tidigare. "Idag får man t ex inte ha dåligt självförtroende, det ska man rätta till. Man kan inte bara säga att jag är blyg och det var min mamma också", säger ungdomsforskaren Margareta Norell. Individerna kan idag göra mer fria val och hon uppmantras också till det. Allt ligger öppet – samtidigt som valen framstår som oändliga och det går att experimentera med olika identiteter. Ångesten är att "välja rätt" – och det blir allt svårare att veta vad som är rätt.³⁶

Den ökade öppenheten vi har idag i Sverige innebär att så mycket mer kommer upp på bordet. Inte bara det vackra eller lustfyllda, utan även det våldsamma och det destruktiva. Det nya i dagens samhälle är bland annat det stora utbudet av information via tidningar, tv, video, internet etc. Skolan konkurrerar idag med många krafter med oändligt mycket mer resurser än skolan har till sitt förfogande. Men vad skolan faktiskt kan ge är att vara en mångfaldig mötesplats för reflektion och mer kvalificerade samtal.

På gymnasiet påpekar flera lärare att man behöver utgå från ungdomarna har blivit informerade och att de har tillräckligt med kunskaper. Snarare gäller det att ge eleverna möjlighet att bearbeta all den information som de utsätts för och låta dem få möjlighet att diskutera de fakta de redan fått och diskutera detta förutsättningslöst tillsammans med andra och en vuxen. De behöver kunna sortera sina tankar kring alla de bilder de dagligen möter. Det är i mindre grupper som sådana samtal lättast kan föras. "Behovet av samtal är därför större än behovet av information inom gymnasieskolan", säger en lärare.

Avslutningsvis... De tre granskningsområdena vi här berört är komplexa – de oroar, de debatteras, de engagerar – även om de också nonchaleras. Det är en ständig rörelse kring dessa frågor inom skolans värld, i samhället och i media. Att ta sig an dessa områden skänker ofta arbetslust och glädje, men också bra kontakt med eleverna – om det görs på ett stärkande och tillitsfullt sätt.

De tre granskningsområdena har bland annat det gemensamt att de rör var och en personligen, de rör vid livet, vid det sköra men också starka, det ljusa och det mörka, det positiva och det destruktiva. Det rör vår rädsla för det okända, men också nyfikenhet på det nya, vår demokrati, vårt risktagande och vårt sätt att se på våra medmänniskor.

³⁶ Lindbladh, Norell et al. Unga vuxna. 1997. Nilsson A. "Man vet inte var trappstegen är i livet"... 1999.

Referenser

- Amná E. Det nya folkstyret. Demokratiutredningens forskarvolym VI. SOU 1999:93.
- Asplund J. Om hälsningsfraser, mikromakt och asocial pratsamhet. Bokförlaget Korpen. 1987.
- Englund T. Paper vid nordisk pedagogisk konferens. Stockholms universitet. 2001.
- Eriksson M. Kvalitetstänkande skola. GME Förlag AB. Lund. 1998.
- Haglund B. Från risktänkande till stödjande miljöer. I Nilsson A. (red.) "Är Pippi Långstrump en hälsoupplysare eller hälsorisk? Antologi. Skolverket. Liber Förlag. 1996. Andra upplagan 1998.
- Hammarberg L. En sund själ i en sund kropp. Lärarhögskolan. Stockholm. Hälsopolitik i Sthlms folkskolor 1880-1930. Avhandling. Studies in educational sciences 35. HLS Förlag. 2001.
- Hill M. Kommande utvärdering av livskunskap i St. Eriks gymnasium, Stockholm. Göteborgs Universitet. 2001.
- Jensen, B. Competence og sociale processer – om kompetenceudvikling og kompetencefremmende pædagogik i samfundets sociale arenaer for børn. Notat om kompetencefremmende processer udarbejdet til Regeringsudvalget om Social Arv. Danmarks Pædagogiske Universitet. 1999.
- Lundberg L. Vuxnas görande i skolan ur ett värdegrundsperspektiv. I Lundberg L. (red). Görandets lov – Lov att göra. Om den nya tidens rektor. Centrum för skolläro-utveckling. Ped.inst. Umeå universitet. 2000:1.
- Lundahl C. Hur fostrar skolan? Opublicerat manus. Avhandlingsarbete. Uppsala universitet. 2000.
- Modigh F. Med demokrati som uppdrag. En temabild om värdegrunden. Skolverket. 2000.
- Nilsson A. "Man vet inte var trappstegen är i livet"... Perspektiv på tobak, alkohol och narkotika. Referensmaterial. Skolverket. Liber Förlag. 1999.
- Nilsson A. (red) Är Pippi Långstrump en hälsoupplysare eller hälsorisk? En antologi om hälsoarbete i skolan. Skolverket. Andra upplagan 1998.
- Nilsson A. Norgren O. "Det måste va' sånt som får en att fundera mera"... Om hälsoarbete i skolan – från direktiv – till perspektiv. Skolverket. 2001.
- Nilsson A. Sexualitet och samlevnad. En rapport från ett utvecklingsprojekt i Aspudden. Landstinget förebygger aids. Stockholms läns landsting. 2001.
- Nilsson A. Livskunskap. Det goda samspelet – går det att lära ut? Fem intervjuer från Allmänna barnhusets konferens. Stiftelsen Allmänna Barnhuset i samarbete med Folkhälsoinstitutet. 2001.
- Nutbeam D et al.: Warning! Schools can damage your health. Alienation från school and its impact on health behaviour. Journal of Paediatrics and Child Health 1993:29.
- Norell M. Unga diffusa. Att vara både/och eller varken/eller. I Lindblad et al. Unga vuxna. Sociologiska inst. Lunds universitet. Research Report. 1997:1.
- Ogden T. Sosial kompetanse og problematferd i skolen. Kompetanseutviklen- de og problemløsende arbeid i skolen. Oslo, Gyldendal. Akademisk. 2001.
- Olsson U. Folkhälsa som pedagogiskt projekt. Bilden av hälsoupplysning i statens offentliga utredningar. A & VV. Uppsala. 1997.
- Sandström B. Den välplanerade sexualiteten. Frihet och kontroll i 1970-talets svenska sexualpolitik. Studies in educational sciences 37. HLS Förlag. 2001.
- Sandström B. Be open and keep back! Paper inför NPPF-kongressen, Stockholm, mars 2001.
- Svedberg L. Rektorsrollen. Om skolläroskapets gestaltning. Avhandling. Lärarhögskolan. Stockholm. HSL förlag. 2000.
- Säljö R. Samtal som kunskapsform. I Brusling C & Strömquist G (red). Reflektion och praktik i läraryrket. Studentlitteratur. Lund. 1996.
- Nationella kvalitetsgranskningar 1998. Rektor som styrfunktion i en decentraliserad skolorganisation; undervisningen av elever i behov av särskilt stöd; läs- och skrivprocessen som ett led i undervisningen. Rapport nr 160. Skolverket. Liber Förlag. 1999.
- Nationella kvalitetsgranskningar 1999. Skolors arbete mot mobbning och annan kränkande behandling, sex- och samlevnadsundervisningen, undervisningen om tobak, alkohol och andra droger. Skolverkets rapport nr 180. Liber Förlag. 2000.
- Revisionsrapport av revisorerna inom Stockholms stad. Hur styrs grundskolan inom Stockholms stad? 2001.
- Skolverkets strategi för arbetet med de demokratiska värdena. 2001.
- Utkast till broschyr om värdegrunden i en skola i Stockholmsområdet. Underhandsmaterial. 2000.
- Lpo 1994 (Läroplan för det frivilliga skolväsendet, förskoleklassen och fritidshemmet). Lpf 1994 (Läroplan för de frivilliga skolformerna).

Syftet med denna skrift är att ge ut ett samlat material om de tre kvalitetsgranskade områdena *mobbning och annan kränkande behandling, undervisningen i sexualitet och samlevnad samt tobak, alkohol och narkotika*. Det finns intressanta slutsatser i alla tre granskningsrapporterna, som vi i den här skriften har vidareutvecklat. Vi hoppas den kan bli ett stöd för rektor i arbetet med skolutveckling.

En central slutsats av granskningen var att rektors styrning och samordning är avgörande för att alla elever skall få tillgång till en bred och varierad hälsoundervisning, men också arbeta i ett gott skolklimat där skolans grundläggande värden finns levande och integrerade i skolans vardagliga arbete. Det förekom bland annat stora kvalitetsskillnader inom samma skola, vilket hängde samman med bristande styrning. Det är denna slutsats som är en av anledningarna till att Skolverket nu vill rikta detta material särskilt till rektor – men självklart kan även andra personalgrupper inom skolan ha glädje av materialet.

Skolverket

Skolverket

106 20 Stockholm

Tel: 08 - 723 32 00, fax: 08 - 24 44 20

www.skolverket.se

